

2 BYZANTSKÁ ŘÍŠE V ZÁPASE O PŘEŽITÍ

Zrod středověké Byzance

Pokud je vůbec možné stanovit jasně vymezené historické mezníky, lze říci, že vládou císaře Herakleia (610–642) začíná vlastní byzantské období řeckých dějin. Do určité míry může rozdíl dvou historických epoch symbolicky naznačit vnější srovnání postav Herakleia a Justiniána, jak se nám jeví v jejich výtvarném zpodobení. Zatímco Justinián je zobrazen na proslulé mozaice v chrámu San Vitale v Ravenně jako bezvousý, hladce oholený muž, oděný v římskou tógu a s členkou římského císaře, je nám Herakleios, jehož podobu známe jen z mincí, představen s bradkou (jež byla nadále pro Byzantince typická), v úzce střiženém šatě a s korunou zdobenou křížkem. Herakleios, a po něm všichni další císaři, už nepoužíval tradiční latinskou císařskou titulaturu, ale přisvojil si starý řecký titul *basileus*, který ovšem nabyl výjimečnosti ve smyslu označení jediného, nejvyššího vládce celého křesťanského světa (*oikumene*). To vše byly jen vnější, formální znaky, jež se ovšem staly příznakem hluboké ideové proměny, kterou procházela celá byzantská společnost.

Začátky Herakleiovy vlády však byly kritické. Peršané rozvinuli rozsáhlou ofenzivu a roku 613 se zmocnili Antiochie, ale i Jeruzaléma, nejsvětějšího města všech křesťanů, a zde uloupili nejuctívanější křesťanskou relikvii – kříž, na němž podle tradice zemřel sám Ježíš Kristus – a odvezli ho do sídla perských velekrálů Ktesifontu. V následujícím roce museli Byzantinci vyklidit Arménii a roku 618 nebo 619 perská vojska pronikla až do Egypta a zmocnila se Alexandrie. Stejně katastrofálně se vyvíjela situace i na Balkáně, kde Byzanc ztrácela jednu pozici za druhou. Roku 614 Avari a Slované zničili Salonu (poblíž dnešního Splitu) a postupně byla dobytá města Viminacium, Naisus (Niš) a Serdica (Sofie). Náporu útočníků se ubránila jen silně opevněná Soluň, ale celé její okolí bylo obsazeno slovanským živlem.

Pod tíhou těchto událostí se císař Herakleios už vážně zabýval myšlenkou, že přeneseme své sídlo na západ, do Kartága. Proti tomu se však obrátilo obyvatelstvo Konstantinopole, podporované a přímo podněcované k odporu církví, jež v obraně hlavního města říše, ochraňovaného podle obecného přesvědčení zvláštní přízní Matky boží, spatřovalo svou svatou povinnost. Nakonec se Herakleios odhodlal k tažení proti Peršanům. Nejdříve uzavřel mír s avarským kaganem a poté roku 622 vytáhl do Malé Asie a podařilo se mu proniknout až na perskou půdu.

Průběh bojů ovšem nebyl jednoznačný. Zatímco císař bojoval na Kavkaze, podnikali Peršané protiútoky na byzantské území. Roku 626 se samo hlavní město ocitlo ve smrtelném nebezpečí. Avari se svými slovanskými spojenci oblehli Konstantinopol. Zatímco Avari útočili na město ze souše, nepřehledné množství slovanských *monoxylů* (člunů vydlabaných z jednoho mohutného kmene) zaplnilo Bosporus a snažilo se proniknout do některého z městských přístavů. Není vyloučeno, že útok byl podniknut v dorozumění s Peršany, pro-

Patriarcha korunuje nového císaře, zatímco jej vojáci osobní gardy zdvihají na štítě. Miniatura z madriidského rukopisu kroniky Ioanna Skylitza (13. století)

tože v téže době silný perský vojenský oddíl podnikl tažení napříč celou Malou Asií a pronikl až k Chalkedonu. K obraně města, do jehož čela se postavil patriarcha Sergios, zbyla jen domobrana složená z jeho obyvatel a organizovaná děmy. Přesto avarské útoky ztroskotaly na mohutných konstantinopolských hradbách a rozhodnou ránu zasadilo útočníkům byzantské loďstvo, které zcela zničilo nespočetné, ale primitivní slovanské monoxylly. Tato porážka navíc způsobila roztržku a posléze i nepřátelství mezi Avary a Slované a avarský kaganát, přestože nepřestal existovat, ztratil na významu a přestal být pro Byzanc nebezpečím.

Herakleios zatím pokračoval v bojích na Kavkaze. Uzavřel spojení s Chazary, sídlícími při Kaspickém moři, a na podzim roku 627 zahájil postup na perské území. V bitvě u Ninive dosáhl nad perským vojskem rozhodného vítězství. Na perském dvoře došlo ke státnímu převratu a nový král nabídl Herakleiovi mír a zavázal se navrátit Byzanci všechny dobyté provincie a navíc ještě vyklidit další území v Arménii. Roku 629 se císař po sedmileté nepřítomnosti triumfálně vrátil do Konstantinopole. O rok později se pak ještě jednou vydal na východ, aby v Jeruzalémě znovu vztýčil Kristův kříž, který odtud o 17 let dříve Peršané odnesli.

Po znovuzískání východních provincií se Herakleios pokusil překlenout propast mezi monofysitismem, který vyznávalo jejich obyvatelstvo, a chalkedonskou ortodoxií, k níž se hlásil konstantinopolský patriarchát. Spojovacím článkem mělo být učení zvané *monoenergetismus*, podle něhož měl sice Kristus dvě

přirozenosti, ale zároveň byl nadán jen jedinou *energií* – jedinou působící silou vyvěrající z jeho nedílné osobnosti. Přestože jak alexandrijský patriarcha, tak římský papež, vyslovili s touto kompromisní formulací souhlas, ani monofysité, ani ortodoxní ji nepřijali. Bez úspěchu zůstal i pokus konstantinopolského patriarchy učinit ji přijatelnější tím, že se místo učení o jediné energii pokusil prosadit dogma o jediné vůli (*thelema*) Spasitele (odtud název *monotheismus*). Herakleios svým ediktem z roku 636 vyhlásil tuto doktrínu za jedinou ortodoxní a právně závaznou pro všechny občany říše, ovšem marně. Ve věroučných otázkách zůstávalo monofysitské obyvatelstvo východních provincií v ostré opozici proti vládě v Konstantinopoli, což mělo pro jednotu říše velice neblahé důsledky.

Arabská expanze

Vztyčení pravého kříže v Jeruzalémě bylo symbolickým vyjádřením vítězství křesťanské Byzance nad dávným nepřítelem a zdálo se být potvrzením jejich nároků na světovládu. Herakleios byl slaven jako obnovitel říše a také pozdější generace v něm spatřovaly jednoho z největších byzantských císařů. A přesto se už v té době daleko na jihovýchodě, v oblastech, jež v Byzanci nikdo nebral na vědomí, utvářela nová síla, s níž se byzantská říše měla vyrovnávat až do svého konce svého trvání a jež se měla stát jednou z určujících sil dalších dějin světa. Byl to islám.

Arabský poloostrov ležel stranou pozornosti tehdejších středomořských mocností. Většinu jeho rozlohy pokrývala nehostinná písečná poušť a pro civilizovaný svět měl jen ten význam, že tudy vedly karavanní cesty, po nichž se do Byzance, ale i dalších oblastí, dostávalo luxusní zboží z dálného Východu. Na nich ovšem ležela proslulá obchodní města, jakými byla Petra, Palmyra, Damašek, ale i další střediska menšího významu. Patřila k nim i Mekka, kde začátkem 7. století žil mladý muž jménem Muhammad (Mohamed), jenž věřil, že je vyvoleným prorokem jediného pravého Boha (Alláha).

Pro své učení získal hrstku nejbližších, ale jinak narazil v Mekce u místní oligarchie na rozhodný odpor. Proto se roku 622, tedy právě v době, kdy Herakleios vytáhl na východ, rozhodl odejít z Mekky do osady Jathrib (později nazývané Medína), kde byl vše přijat a kde mohl začít organizovat společnost podle svých představ. Tato událost, nazývaná *hidžra*, je považována za vlastní počátek islámu a jí také začíná arabská éra (letopočet). Z Medíny se Mohamedův vliv rychle šířil; za proroka ho uznával, a tím jeho vůdcovství přijímal, jeden arabský kmen za druhým a když roku 630, tj. tehdy, kdy Herakleios znovu vztyčil v Jeruzalémě Kristův kříž jako symbol byzantského vítězství, dobyl a podrotil své moci Mekku, bylo sjednocení arabských kmenů dovršeno.

Až do Mohamedovy smrti v roce 632 zůstal islám omezen jen na arabský poloostrov. Jedním z příkazů tohoto náboženství bylo šířit je, a to i válkou, jež byla v takovém případě prohlášena za svatou (*džihád*). Každému, kdo by v této válce padl, bylo slíbeno, že okamžitě přijde do ráje, kde bude bezmezně požívat všech pozemských slastí. Hrdinské činy ve svatém boji byly povýšeny na nejvyšší zásluhu. Taková výzva pochopitelně odpovídala přirozené bojovnosti arabských kmenů a jejich touze po kořisti. A také fatalistická víra v boží předurčení dodá-

vala muslimským bojovníkům bezmeznou odvalu. I to byl nepochybně významný prvek, který přispěl k ohromujícímu úspěchu arabské expanze.

Ta začala roku 634, kdy se druhý Mohamedův nástupce, *kalif* (chálifa) Omar, v severní Sýrii poprvé střetl v bitvě s byzantským vojskem a porazil je. O dva roky později se obě síly střetly znovu v rozhodující bitvě svedené na říčce Jarmuk a v ní bylo byzantské vojsko zcela rozdrčeno. Pak se už arabská expanze šířila do všech stran jako nezadržitelná záplava. Roku 638 byla dobyta Antiochie a z podnětu patriarchy Sofronia kapituloval Jeruzalém. (Podle muslimského práva bylo město, jež se dobrovolně vzdalo, ušetřeno a jeho obyvatelům byl ponechán majetek i osobní svoboda; naproti tomu v městě, jež se bránilo a bylo dobyto silou, směli vítězní muslimové po tři dny podle libosti plenit, loupit i znásilňovat, obyvatelé byli často zotročeni a jejich majetek se stal kořistí vítězů.)

V následujících letech byla podmaněna Mezopotámie a posléze i Persie. Jiný proud nezadržitelných arabských oddílů směřoval na jih do Egypta. Roku 642 byzantská armáda vyklidila Alexandrii a osud celé země byl zpečetěn. Úspěch a rychlost arabské expanze byly usnadněny i pasivitou monofysitského obyvatelstva těchto zemí, které cítilo odpor k vládě v Konstantinopoli, proto se příliš nebránilo útočníkům, zejména když projevovali značnou toleranci k těm, kteří se jim poddali bez boje. Na severu se arabská expanze zastavila až na mohutném pohoří Tauru a Antitauru, oddělujících Sýrii a Mezopotámii od Malé Asie. Ta také měla zůstat po řadu dalších století hranicí oddělující arabský svět od byzantské říše.

Na konci svého života, jen deset či dvanáct let od chvíle svého vrcholného triumfu, viděl císař Herakleios své životní dílo opět v troskách. Východní provincie byly – jak ukázala budoucnost – definitivně ztraceny. Velká část Balkánu i vlastního Řecka byla obsazena Slovy. V Itálii říše bezpečně držela jen značně pořečtělé jižní oblasti (Apulii a Kalábrii) a ostrov Sicílii, zatímco na severu jen s obtížemi hájila proti Langobardům ravennský exarchát a Řím, jehož faktickým vládcem byl ve skutečnosti papež. Z velmoci ovládající celé Středomoří zbyla jen menší část, zahrnující o málo více než třetinu někdejšího rozsahu.

Proměna byzantské společnosti

Ztráta východních provincií, které měly odedávna vlastní kulturu, rozvíjenou namnoze v národních jazycích (koptština v Egyptě, syrština a aramejšťina v Sýrii a přilehlých oblastech ad.), značně přispěla k tomu, že se byzantská říše stala kulturně jednotnou, jednoznačně řeckou. Řečtina byla jazykem ortodoxní církve od samého počátku. Liturgie v národních jazycích na křesťanském Východě nevznikly v důsledku oficiální politiky konstantinopolských církevních kruhů; namnoze byly spojeny s heretickými směry (nestoriánství, monofysitismus), jež vůči oficiální politice vystupovaly nepřátelsky. V době římské říše byla úředním jazykem latina, ovšem ve východních provinciích se vedle ní běžně užívalo i řečtiny, což výmluvně ilustruje skutečnost, že na vysoké škole v Konstantinopoli, která připravovala mladé muže pro službu ve státních úřadech, působil stejný počet profesorů přednášejících latinsky i řecky (po patnácti).

Řečtina byla jazykem intelektuálů – filozofů a literátů, latina naproti tomu jazykem práva; je ovšem příznačné, že zatímco právní sbírka sestavená na Jus-

Justiniánův příkaz byla přirozeně napsána latinsky, své vlastní pozdější zákony (*novellae*) vydával tento císař – až na výjimky – řecky. Latiny se tak nadále užívalo jen v armádě, i když i v tomto případě šlo spíše o užívání běžných rozkazů, zatímco mezi sebou vojáci různého etnického původu mluvili vlastními jazyky a společnou řečí se více a více stávala řečtina.

Hluboké proměny zasáhly strukturu společnosti. Jejím výrazným jevem byl úpadek – a v rozsáhlých oblastech říše přímo vymizení – městské civilizace. Římská říše byla v podstatě souborem měst (*poleis*), z nichž každé mělo vlastní zemědělské zázemí (*chóra*), i když značně různé rozlohy. Přestože tato města byla začleněna do systému státní správy a podléhala zákonům, příkazům i kontrole shora, byly to do značné míry samosprávné celky; o obecných věcech rozhodovala místní zastupitelstva (*curiae*), volená z příslušníků zámožné vyšší střední vrstvy. Vesměs byla napojena na hustou síť silnic protkávající celou říši všemi směry, což umožňovalo nejen snadný státní dozor, ale i spojení měst navzájem, dálkový i místní obchod. Městský život se soustřeďoval na ústředním tržišti (*agora*), kde také většinou stála úřední budova (*bazilika*) a kde ve stínu obklopujícího krytého sloupořadí (*stoa*) občané projednávali své záležitosti, ale jež bylo také místem pro výuku či příležitostné přednášky apod.

Podzemní nádrž vody zvaná „Cisterna tisíce a jednoho sloupu“ v Konstantinopoli (první polovina 6. století)

Společenský život občanů se soustřeďoval ve veřejných lázních a potom v divadle a hippodromu. Lázně se nacházely snad v každém městě a bylo to místo netoliko hygienické očištění, ale i zábav všeho druhu a hlavně společenských setkání. Divadla a zejména hippodromy byly už výsadou měst větších a bohatších. V pozdní antice vlastní divadlo už spíše upadalo, ale o to více rostla obliba hippodromů, které kromě vlastních koňských, či spíše klusáckých závodů návštěvníkům nabízely i jiné formy zábavy, vesměs hrubší až lascivní.

Od konce 6. století na Balkáně a v 7. století i v Malé Asii zjišťujeme výraznou změnu. Množství měst, zvláště menších, zcela mizí, zůstávají z nich jen opuštěné zříceniny; ale i ta, která dále přežívají, jsou už podstatně jiná. Jejich rozsah se pronikavě zmenšuje; centrum se stahuje na výšinu, která dříve byla akropolí. To je, pokud to místní možnosti dovolily, silně opevněna a vesměs tvoří celé město. Pokud bylo město umístěno v rovině a bylo těžké je bránit, přestěhuje se dokonce o kus dále – na výšinu, jež poskytovala lepší možnost obrany. Mění se jejich půdorys. Zatímco římské město, pokud to příhodné podmínky dovolily, bylo charakterizováno sítí pravoúhle se protínajících ulic se dvěma či více širokými třídami, do nichž se soustřeďoval obchodní život, pro tuto byzantská městečka byla příznačná změň nepravidelných úzkých uliček; centrem města už není agora jako dříve, ale biskupská bazilika. Tato budova si stále zachovává svou podobu, ale není to už veřejná budova, centrum státní správy, soudu a obchodních jednání, ale křesťanský chrám. Z města mizí i specializovaná řemeslná výroba a pokud zde i nadále zůstává trh, jde jen o tržiště místního významu, které slouží jen obyvatelům města a nanejvýše jeho bezprostřednímu okolí.

Je příznačné, že ve většině měst postupně přestávají fungovat veřejné lázně. Příjemnosti a pohodlí městského života mizí, město má převážně, ne-li výlučně, obranný ráz. Z antické *polis*, centra civilizace, kultury a pohodlného, někdy až rozmařilého městského života, se stává byzantské *kastron* – obývaná pevnost (z latinského *castrum* – vojenský tábor). Jeho funkce je vojenská a administrativní, je centrem státní a církevní správy. Biskup nabývá ve veřejném životě velkého významu; na druhou stranu je ovšem také zcela běžným jevem, že biskupové ve svých diecézích nesídlí, ale zdržují se, pokud je to jen možné a najdou k tomu záminku, v pohodlí hlavního města.

Vyvstává přirozeně otázka, co bylo příčinou tak pronikavé a navíc poměrně rychlé změny. Příznaky krize způsobené hospodářskými příčinami se projevily v řadě menších měst už v 5. století, ani zdaleka to však nebyl všeobecný jev typický pro celou říši. Naopak velká města, zejména přístavní, žijící z námořního obchodu (*emporía*), prožívala očividně velkou prosperitu.

Zlom nastal v polovině 6. století. Justiniánovy války vyžadující obrovské prostředky na armádu, nezbytnost platit vysoký mírový poplatek perskému králi stejně jako dary a poplatky vládcům a náčelníkům různých kmenů v sousedství, velkolepá pompa císařského dvora a zároveň císařovy stavby netoliko v hlavním městě, ale v celé říši, znamenaly nesmírné finanční zatížení pro obyvatelstvo, jež muselo platit vysoké daně. A v této situaci postihla v letech 541–542 rozsáhlá území morová pandemie. Postupně a velmi rychle zachvátila všechny oblasti, až posléze dosáhla hlavní město. Podle Prokopiova lícení umíralo v Konstantinopoli pět a později až deset tisíc lidí denně. Odhaduje se, že v Konstantinopoli pomřelo 30–40 % všeho obyvatelstva a podobná situace byla

nepochybně i jinde. Srovnatelnou morovou epidemií zažila Evropa až o osm století později.

Pro byzantskou říši to byla nesmírná demografická ztráta. Horší ovšem bylo, že nezůstalo jen u této jedné pohromy. Morové epidemie se v krátkých intervalech opakovaly; do konce 6. století lze napočítat šest dalších a i když už žádná z nich nedosáhla tak masového rozsahu, úbytek obyvatelstva přece jen rychle pokračoval. Navíc bylo území říše v této době postiženo četnými přírodními katastrofami, jako byla místní zemětřesení, velká sucha, jež způsobila neúrodu, nebo nálety celých mračen kobylek, které pak úrodu zničily.

Je přirozené, že tyto události měly velký vliv na mocenské záměry vládců. Drastické zmenšení počtu obyvatelstva, které samozřejmě také snížilo možnosti jeho reprodukce, znamenalo úbytek mladých mužů, kteří by mohli doplnit stavy armády potřebné jak pro vedení válek na západě, tak pro obranu na východní frontě, a zejména před nájezdy barbarů na Balkáně. Celkovým úbytkem obyvatelstva se zmenšil počet osob, od nichž bylo možno vymáhat daně. Ale i platební schopnost těch, kteří přežili, se v důsledku přírodních katastrof značně zmenšila. Jestliže Justinos II. snížil daně o celou čtvrtinu, nebylo to zřejmě jen jeho ušlechtilou velkorysostí, ale zřejmě také důsledkem zjištění, že více nebylo možno ze zbídačelých lidí vymáhat. Nedostatek peněz ovšem znemožňoval doplňovat armádu námezdnými žoldněři, protože chyběly prostředky na jejich vydržování. I to vysvětluje, proč válečné akce byzantských císařů tak soustavně směřovaly na Kavkaz. Kromě strategického významu tyto oblasti, a zejména Arménie, představovaly i důležitý potenciální zdroj nových, velmi kvalitních lidských sil pro byzantská vojska.

Vyčerpání hospodářských i lidských zdrojů bylo hlavní příčinou toho, že se na přelomu 6. a 7. století zcela zhroutila jak severní, tak východní fronta byzantské říše. Fokova vzpoura a následné stažení většiny vojenských oddílů od Dunaje do centra říše umožnily Slovanům prakticky bez odporu zaplavit balkánské provincie a téměř celé Řecko. Znamenalo to i zánik převážně většiny řeckých měst; i ta, jež se udržela, byla už jen nepatrným odleskem své někdejší velkoleposti. V Athénách byla agora zcela opuštěna a obyvatelstvo se stáhlo na akropol; jenom na jednom jejím svahu dále existovalo malé osídlení, spíše však vesnického charakteru. Obyvatelstvo Korintu uprchlo větším dílem na ostrov Aiginu a jenom jeho malá část se opevnila na strmém Akrokorintu. Z ostatních měst se na Peloponésu udržel snad jenom Patras. Na jeho zcela jižním cípu pak hájila byzantské zájmy malá, silně opevněná Monemvasia, vybudovaná na skalnatém útesu vybíhající do moře, po němž také měla jediné spojení s byzantským zázemím. Jediné skutečně velké město, jež na Balkáně odolalo slovanským útokům, byla Soluň, za jejíž mohutné hradby se natrvalo uchýlilo řecké obyvatelstvo řady okolních městeček a sídlišť. I tam však život nabyl zčásti agrární charakter a celé okolí Soluně bylo osídleno převážně slovanským živlem.

Obraz Malé Asie v 7. a 8. století se v tomto ohledu od balkánských oblastí příliš nelišil, přestože nebyla obsazena cizími nájezdníky. Perské vpády v prvních dvou desetiletích 7. století však způsobily ohromné škody. Řada měst byla dobyta a buď zcela, či aspoň zčásti zničena. Takové případy se jistě stávaly i v dřívějších stoletích, nyní však chyběli jak lidé, tak prostředky na jejich obnovu. A nebylo

možno očekávat jakoukoliv pomoc od ústřední vlády, která naopak sama pomoc těžko sháněla. (Výmluvným dokladem je skutečnost, že patriarcha Sergios musel císaři Herakleiovi „půjčit“ na výpravu proti Persii – vzdor zákazu jakkoliv zcizovat majetek církve – všechny cenné předměty z chrámového pokladu, aby z přetaveného vzácného kovu bylo možno razit mince.)

Od druhé poloviny 7. století pak začali pravidelně podnikat vojenské výpady napříč Malou Asií Arabové. Přestože se jí nikdy nezmocnili natrvalo a přestože každý nájezd obvykle postihl jen určitou oblast, zůstával za nimi široký pruh vypleněné a poničené země. Důsledky byly obdobné poměrům na Balkáně. Množství měst zůstalo jen v ruinách, které se nikdo nepokoušel obnovit, a to i tak významná města jako Nikomedeia, jež byla na začátku 4. století císařskou rezidencí, kvetoucí Afrodiasias ve vnitrozemí na jihu poloostrova či významný přístav Kyzikos na severu při vstupu do Černého moře.

Je pravda, že řada měst, menších i větších, obhájila svou existenci, ale proměnila se v *kastra*, která tvořila oporu obrany země. Obyvatelé dříve významného města Kolossai, jimž svého času apoštol Pavel adresoval jeden ze svých listů, je opustili a uchýlili se do Chonai, pevnosti vybudované na výšině a proslulé kostelem sv. Michaela. V nevelká *kastra* se proměnila i kdysi tak významná města jako Sardeis či Pergamon. Jedno z nejslavnějších maloasijských přístavních měst Efesos si i nadále podrželo úlohu obchodního centra, ovšem i tam bylo někdejší městské centrum se svými výstavními budovami opuštěno. Na jeho místě bylo při přístavu vybudováno městečko o rozloze necelých 1000 m², zato silně chráněné velkou hradbou. A na výšině na druhé straně někdejšího města vznikla u proslulého chrámu svatého Jana Apoštola další malá pevnost, která ovšem s přístavním městem nebyla nijak spojena.

Ale i ta města ve vnitrozemí, která tvořila hlavní oporu státní i vojenské správy, jako Amorion či Ankyra, byla poměrně malá. Poté co Peršané roku 622 Ankyru vyplenili, bylo dolní město už zcela opuštěno a všechn život se stáhl do horní pevnosti, obehnané dvěma pásy hradeb, z nichž ovšem vnější měřily jen 500 x 300 metrů, zatímco vlastní město bylo vtěsnáno do prostoru vnitřních hradeb, z nichž delší pás měřil 350 a kratší pouhých 150 metrů.

Všechna tato zjištění jsou založena na výsledcích archeologických výzkumů, které bylo a je možné provádět jen v omezeném rozsahu. Jejich výsledky jsou však téměř úplně v souladu s nečetnými zprávami, které získáváme z písemných pramenů (více hagiografických než historických), a zvláště pak s pozdějšími údaji arabských autorů.

Výmluvným dokladem úpadku městského života jsou i zjištění numismatická. Městské hospodářství a obchod byly nezbytně podmíněny oběhem mincí,

*Ježdec se čtyřspřežím.
Byzantská hedvábná tkanina (8. století)*

a to nejen zlatých a stříbrných, ale zejména bronzových, jež byly hlavním směnným prostředkem. Od doby reformem císaře Konstantina I., který stanovil pevný obsah zlata v mincích a pevný vztah mezi zlatou a bronzovou mincí, byla hodnota peněz stabilní. To se ani později nezměnilo. Od prvních desetiletí 7. století však některých mincí v nálezích pronikavě ubývá a později některé druhy mincí téměř mizí. Jako příklad lze uvést město Sardeis, které bylo archeologicky důkladně prozkoumáno. Z mincí ražených od roku 491 do roku 616, kdy bylo město zpuštěno Peršany, tam bylo nalezeno více než tisíc (1011) různých bronzových mincí; z dalších let do konce 7. století jenom asi 90 kusů této mince a z ražeb 8. a 9. století dokonce jenom devět.

Podobný obraz, i když s různými odchylkami, platí i pro jiná naleziště, ačkoliv od poloviny 9. století se už na jiných místech nálezy stávají hojnější. Je to nepochybné svědectví úpadku peněžního hospodářství, které bylo pro městský život a s ním spojený obchod charakteristické. Je ovšem pravda, že množství zlatých mincí z této doby ve srovnání s předchozím obdobím neklesá tak drasticky, ovšem tyto mince byly vydávány ústřední vládou jako platy státním úředníkům, vojákům, církvi i jako platby do zahraničí; nesloužily jako prostředek běžné směny. Značná část známých zlatých mincí z tohoto období navíc pochází z hromadných nálezů (tzv. „pokladů“), což je spíše doklad panující nejistoty, protože jejich majitelé se zřejmě ve většině případů snažili svůj majetek v době ohrožení ukrýt a pak jej už z příčin, jichž se můžeme jen domýšlet, nikdy nevyzvedli.

Veškeré ražby včetně bronzových mincí však pokračovaly a byly bez přerušení užívány v Konstantinopoli, z níž se stává *polis* – „Město“ par excellence. Zde, v sídle císařského dvora, kde žili přední příslušníci byrokratické aristokracie, kde byli shromážděni četní představitelé církve, pokračoval městský život se všemi svými výhodami i nadále. Přesto však již Konstantinopol nebyla oním skvělým velkoměstem jako v době Justiniána a jeho předchůdců. Z těžkých ztrát na lidských životech, které město utrpělo v době velkého moru a následujících epidemií, se už nikdy plně nevzpamatovalo. Odhaduje-li se, že do poloviny 6. století měla Konstantinopol asi až 400 tisíc obyvatel, pak to ke konci 7. století byla stěží pětina.

Samozřejmě nejsou k dispozici žádné statistické údaje, ale přesto některé známé skutečnosti výstižně naznačují, jaký byl stav věcí. V daných klimatických podmínkách měl tak velký počet lidí přirozeně obrovskou spotřebu vody a tou se v pozdně antické Konstantinopoli skutečně nešetřilo. Potřebovaly ji veřejné i soukromé lázně, byla rozváděna do bohatých soukromých paláců a domů, chudší obyvatelstvo si ji mohlo libovolně načerpat u četných kašen a fontán na veřejných prostranstvích, kde nepřetržitě tekla proudem. Ovšem bezprostřední okolí Konstantinopole bylo na přírodní zdroje vody dosti chudé, a proto tam voda musela být přiváděna až ze vzdálených hor mohutným akvaduktem, který dal ve 4. století zbudovat císař Valens. Při obléhání Konstantinopole roku 626 Avari tento akvadukt na několika místech pobořili a přerušili tak dodávky vody do hlavního města. Tento stav pak trval plyných 140 let, protože k opravě akvaduktu a obnově jeho funkce došlo až roku 766. Je to svědectví míry úbytku obyvatel hlavního města i rozsahu kvalitativních změn jejich způsobu života.

Snad největšího úpadku doznala Konstantinopol po velkém moru roku 747, kdy bylo její obyvatelstvo decimováno pod jakoukoliv přípustnou míru. Několik let poté císař Konstantin V., jednak příkazy, jednak poskytnutím různých výhod, docílil částečné opětovného zaplnění města novými přistěhovalci, jejichž příchod si vynutil i obnovu dostatečných dodávek vody. O rozsahu této práce, ale ještě více o nedostatku pracovních sil svědčí skutečnost, že císař musel zajistit příchod téměř 2500 kvalifikovaných zedníků a jiných dělníků z různých blízkých oblastí, protože se jich v hlavním městě nedostávalo.

Úpadek městského života a peněžního hospodářství měl za přirozený důsledek silnou agrarizaci společnosti. Jestliže se v době pozdní antiky snad až 9/10 obyvatelstva říše živilo zemědělstvím, nyní se tento podíl ještě zvětšil. Měnila se ale i struktura venkovského obyvatelstva. Do velké míry zmizely velkostatky staré senátorské aristokracie. Počet jejich příslušníků byl značně zdecimován za Fokovy tyranie a velmi k tomu přispěly i opakované ničivé nájezdy nepřátel, nemluvě o oblastech obsazených barbary. Třebaže staré velkostatky nezmizely úplně, podstatně vzrostl počet svobodných sedláků, kteří byli podřízeni jen státní správě, již také platili daně. I systém zdanění se změnil. Starý systém *capitatio-iugatio*, zavedený Diokleciánem, v němž byla daň stanovena jednotně podle složitosti odhadu rozlohy a bonity půdy a pracovních sil ji obdělávajících, byl nahrazen zvláštní pozemkovou daní a daní osobní, kterou museli platit všichni obyvatelé říše.

Pro poznání života selských komunit tohoto období je důležitý tzv. *Zemědělský zákon* (nomos georgikos), jehož vydání je většinou datováno do 7. století. Podává nám obraz vesnice, kde svobodní sedláci obdělávají pole, jež jsou jejich osobním vlastnictvím, přičemž rozloha jednotlivých hospodářství byla zřejmě dosti různá. Neobdělávaná půda – pastviny, kde sedláci pásli svůj dobytek, lesy aj. – však byly společným vlastnictvím celé obce, která čas od času znovu rozhodovala o způsobu jejího využití. Pokud nějaká půda zůstala neobdělána, protože ji její majitel opustil, nezanikla tím povinnost platit z ní daň; buďto ji převzal soused, který se pozemků ujal a obdělával je, anebo za ni kolektivně ručila celá obec.

Zároveň však začínal vznikat nový druh velkostatků. Jejich majiteli se stávali příslušníci vyšší byrokratické vrstvy, kteří tyto statky dostávali odměnou za služby císaři anebo se jich také – ne vždy zcela legálními prostředky – zmocnili díky svému nadřazenému sociálnímu postavení. Nešlo však o plné právní vlastnictví. Držení těchto statků záviselo na postavení jejich majitelů v byrokratické hierarchii a na jejich vztahu k císaři, který jim je mohl kdykoliv ode-

Výběrčí daní. Miniatura z rukopisu homilií Gregoria z Nazianzu (12. století)

brat. Postupně se v této době začínaly stávat velkým pozemkovým majitelem i některé církevní instituce, zejména kláštery, kterým bohatí jedinci darovali nebo odkázali své statky. Církev ovšem na této půdě vesměs nehospodařila přímo, ale získávala z ní příjem tím, že ji pronajímala sedlákům, kteří pak vedle daně státu museli ještě odevzdávat část své úrody příslušné instituci.

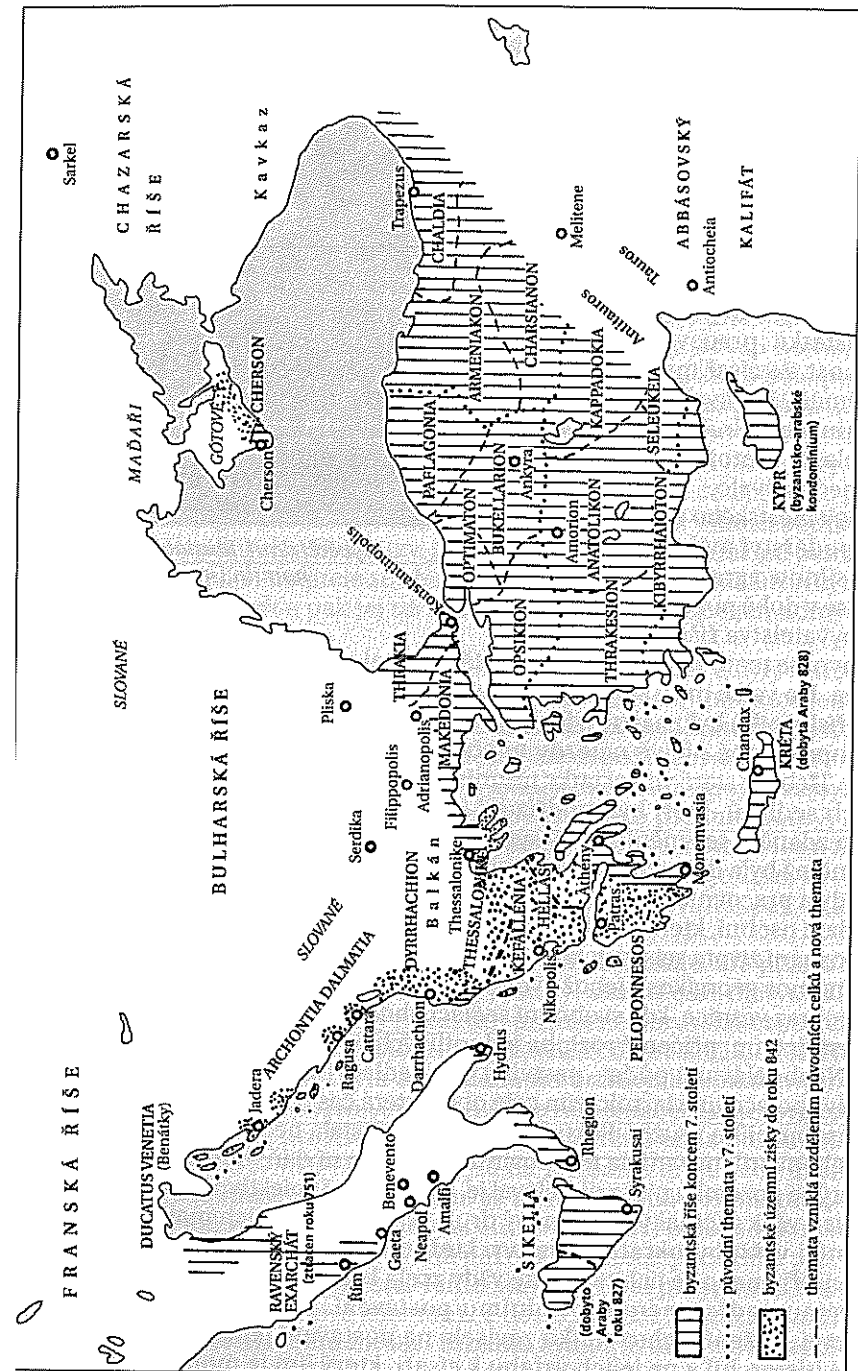
Nový systém státní správy

Arabská expanze a nutnost jí trvale čelit, nutily vládu v Konstantinopoli hledat nové prostředky, jak se s danou situací co nejúčinněji vyrovnat. Jedním a snad hlavním z nich byl nový systém státní správy, spočívající v propojení státní administrativy s mocí vojenskou, ve spojení, či přesněji podřízení civilních úřadů vojenským velitelům v dané oblasti. Bylo to naprosté popření principů, na nichž spočívala diokleciánovská a konstantinovská reforma státní správy. Permanentní nebezpečí rychlých a často nečekaných nepřátelských nájezdů si ovšem vyžadovalo rychlé a účinné rozhodování i soustředění a nasazení všech dostupných sil podle okamžité potřeby. To bylo stěžejní v systému, kde civilní a vojenské složky jednaly a rozhodovaly nezávisle na sobě a kompetenční spory se musely řešit složitou instanční cestou.

Proto byly od poloviny 7. století provinciální úřady v Malé Asii podřízovány vojenským velitelům větších oblastí – strategům (*strategoí*), kteří nad nimi získávali nejvyšší pravomoc ve všech směrech. Taková oblast se nazývala *thema*, což byl původně název vojenského oddílu či spíše armády, jež byla v tomto regionu usazena a měla za úkol jej bránit. První thema nazvané Anatolikon bylo zřízeno v jihovýchodní Malé Asii, jež byla nejbližší arabské hranici, a proto nejvíce vystavena útokům z této strany. Záhy však bylo při mezopotámské hranici zřízeno thema Armeniakon, kde byli usídleni hlavně vojáci pocházející z Arménie, která se po roce 656 znovu dostala do sféry byzantského vlivu. V severozápadní části Malé Asie, jež měla velký význam hospodářský a zároveň tvořila jakési předpolí hlavního města, ležícího na druhé straně mořské úžiny, byly umístěny jednotky původní císařské gardy. Podle přísahy, kterou tyto elitní útvary skládaly (latinsky *obsequium*), se tato thema nazývalo Opsikion.

Původní projekt tohoto uspořádání je zřejmě nutno hledat už v době vlády císaře Maurikia – v zřízení ravennského a kartaginského exarchátu, jejichž vládců (*exarchové*) ve svých rukou rovněž spojovali nejvyšší vojenskou i civilní moc. Ovšem zatímco v těchto případech šlo o mimořádné opatření, uplatněné jen v oblastech, jež byly jakousi vnější výspou říše, stávala se themata postupně základem správní soustavy celé říše. Když se Arabové naučili válčit i na moři a začali byzantskou říši ohrožovat novým způsobem, bylo k ochraně jižního pobřeží Malé Asie vybudováno thema Kibyrrhaioton a později, koncem 7. století, i zvláštní námořní thema zvané podle názvu loď (*karaboi*, odtud koráb) *karabisianoí* (námořníci).

V thematech byly vojenské oddíly, určené k jejich obraně, trvale usídleny. Během doby se vojáci postupně mísili s domácím obyvatelstvem, přizpůsobovali se jejich způsobu života a v obdobích, kdy se na jejich územích neválčilo, získávali tím či oním způsobem i vztah k půdě. V pozdějším období, od 8. století dále, kdy už arabské vpády nebyly každoroční událostí, císaři syrské a amorijské

Byzantská říše v 8. a 9. století

dynastie tento systém dokonce instituciovali. Vojákům byly místo platů přidělovány opuštěné statky, aby je obdělávali a tímto způsobem získávali prostředky na svou výživu. Zároveň ale byli do tohoto systému vtahováni také místní zemědělci, jejichž povinnosti vůči státu byly nahrazovány výkonem vojenské služby.

Tak byl vytvořen nový zdroj lidské síly pro armádu, která chronicky trpěla jak nedostatkem mužů, tak finančních prostředků k jejich vydržování. Vznikl tak systém vojenských statků (*stratitika ktemata*), jejichž držitelé – sami či prostřednictvím některého ze svých dospělých synů – byli vázáni vojenskou povinností sloužit v oddílech určených k obraně thematu, v němž se tyto statky nacházely. Postupně tak vzniklo nové rolnické vojsko domácího původu, takže nebylo nutno vytvářet nákladné námezdní armády rekrutované většinou z příslušníků cizích kmenů. Profesionální žoldnéřské oddíly ovšem z byzantského vojska zcela nevymizely. Nově organizovány pod názvem *tagmata* tvořily však jen menší část armády. Byly soustředěny vesměs v blízkosti hlavního města a sloužily jednak k bezprostřední ochraně císaře, jednak jako elitní úderné oddíly nasazované v případě mimořádného ohrožení nebo vojenské výpravy proti nepříteli vedené císařem.

Lokální vojsko v thematech se svou kvalitou přirozeně nemohlo rovnat trvale trénovaným žoldnéřským oddílům. Pro svou svázanost s půdou, kterou měli bránit, byli však tito *stratiotai* (vojáci) mnohem silněji motivováni k obraně území, v němž žili. Mohlo by se zdát, že tento systém byl vlastně jen obnovením systému známého z pozdní antiky – pohraničních provinciálních oddílů rovněž z velké části usazených na půdě, kterou jejich příslušníci obdělávali (*limitanei*). V pozdním římském impériu však šlo jen o pohraniční vojska usídlená v oblastech bezprostředně ohrožovaných nepřáteli. Naproti tomu byl však systém themat během dvou století postupně zaveden na celém území byzantské říše a rozdělováním původně příliš rozsáhlých vojensko-správních oblastí na menší celky vzrostl jejich počet na více než třicet. Ještě podstatnější byla však skutečnost, že šlo o naprosté propojení administrativní a vojenské organizace, a tudíž o pronikavou militarizaci celé říše, která byla vyvolána tvrdým bojem byzantské říše o přežití, kterého mohla dosáhnout jen tímto způsobem.

Herakleiovi nástupci

Když císař Herakleios začátkem roku 642 umíral, viděl své obnovitelské dílo zcela v troskách. V Konstantinopoli proti němu navíc vzrůstal silný odpor, a to jak z náboženských příčin, tak pro otázku jeho nástupnictví. Herakleios záhy ovdověl a na samém začátku své vlády se oženil podruhé. Za ženu si vzal svou neteř Martinu, což vyvolalo obrovské pobouření, protože sňatek mezi tak blízkými příbuznými byl považován za incest a církev jej odsuzovala. Lidové povědomí si jeho nepřípustnost potvrzovalo i tím, že většina dětí, která se Martině narodila, zemřela anebo byla nějak tělesně postižena; zcela normální byl pouze jejich syn Heraklonas. Herakleios měl ovšem z prvního manželství staršího syna Konstantina. Ve své závěti ustanovil, že oba bratři mají vládnout společně jako spolucísaři a uznávat Martinu za „matku a císařovnu“, což jí mělo zajistit i nadále politický vliv. Toto rozhodnutí vyvolalo všeobecný odpor a veřejné mínění se rozdělilo na straníky Konstantinovy a Heraklonovy.

Ovšem Konstantin záhy zemřel a v lidu sílilo přesvědčení, že jej Martina dala otrávit. Když pak patriarcha Pyrrhos, horlivý stoupenec monotheletismu, který většina konstantinopolského lidu odmítala, uzavřel z pověření Martiny smlouvu s Araby, na jejímž základě Byzanc ztratila prakticky celý Egypt, vypuklo proti císařovně povstání. Heraklonas i Martina byli svrženi z trůnu. Podle byzantských představ nemohl být žádný mrzák císařem, a proto byli oba zmrzačeni – Martina vyříznutím jazyka a Heraklonas odnětím nosu – což jim mělo i nadále znemožnit, aby se pokusili zmocnit se vlády. Bylo to poprvé, co v Byzanci sáhli k takovému opatření, jež se později mělo ještě vícekrát opakovat. Senát potom nastolil na císařský trůn Konstantinova syna Konstanta (II.), jenž byl později pro svůj mohutný vous nazýván *Pogonatos* (Vousatý).

Ohrožení Byzance Araby se stále stupňovalo. Zatímco až doposud byla Byzanc jedinou námořní velmocí ve Středomoří, nebezpečí se nyní začalo projevovat i z této strany. Arabský správce Sýrie Muavija se zmocnil v syrských přístavech netoliko několika byzantských lodí, ale především mistrů a dělníků v tamních loděnicích a získal je k tomu, aby pro něj stavěli lodě a vycvičili pro ně posádky. Arabové, do té doby jen pouštní beduíni, se ukázali být výtečnými žáky i v tomto směru. Roku 649 se poprvé vydali na válečnou výpravu i na moři. Postupně do jejich moci padly ostrovy Kypr, Rhodos a Kos; útočili na byzantské přístavy na jižním pobřeží Malé Asie a roku 655 ve velké námořní bitvě u břehů Lýkie zcela rozdrtili byzantské vojsko.

Dočasnou úlevu Byzantinci pocítili až po roce 656, kdy po smrti kalifa Othmana došlo mezi Araby k bojům o nástupnictví. Prosadil se v nich zmíněný Muavija, kalifát byl však tak oslaben, že Muavija raději uzavřel s Byzancí mír, a dokonce se zavázal platit jí roční poplatek. Konstans II. se pokusil využít klidu na východní hranici k obnovení byzantské autority na Balkáně a roku 657/658 se vypravil v čele vojska proti „Sklaviním“.

Pro Byzanc bylo štěstím, že se Slované, kteří obsadili severní Balkán a území Řecka, nedokázali politicky sjednotit a vytvořit silný stát, který by byl schopen trvale prosadit svou nezávislost. Jednotlivé kmeny žily nezávisle na sobě. Organizovaly se do malých, sociálně jednoduše strukturovaných útvarů, pro něž Byzantinci vesměs užívali souhrnný název *Sklavinie*. Ty se někdy dočasně spojovaly, hlavně k válečným výpravám, ovšem takováto spojení byla jen přechodná. Velkou roli v tomto směru hrála vyspělost a nadřazenost byzantské civilizace, již se mnozí ze slovanských náčelníků (Byzantinci je nejčastěji nazývali *archon*, *archontes*) hleděli co nejvíce přizpůsobit.

Klasickým příkladem je v tomto ohledu případ náčelníka kmene Rynchinů Perbunda, který žil v Soluni, nosil řecký šat, naučil se řecky a stýkal se s předními členy soluňské společnosti. Byl však obviněn (a zdá se že nikoliv neprávem), že chystal spiknutí proti správě města, zřejmě s cílem se jej zmocnit. Byl zajat a odvezen do Konstantinopole k soudu, ale na žádost několika slovanských kmenů (ale také přímluvčích z řad Soluňanů) podmíněně propuštěn s podmínkou, že zůstane v hlavním městě. Tu ale nedodržel a pokusil se uprchnout; byl však dostižen a za trest popraven. To v jeho kmene i u jeho slovanských spojenců vyvolalo takové pobouření, že po dva roky obléhali Soluň, a dokonce napadali byzantské lodě, které měly obléhanému městu přivést pomoc z Konstantinopole.

Byly to zřejmě právě „Sklavinie“ v okolí Soluně, kam Konstans II. podnikl svou válečnou výpravu. Údajně zajal množství Slovanů a podrobil si jejich země. Zajaté Slované potom přesídlil do Malé Asie. Toto opatření, které pozdější císaři ještě vícekrát opakovali, sledovalo dvojí cíl: mělo jím být početně oslabeno nepřátelské slovanské obyvatelstvo na Balkáně, ohrožující i samu Soluň, a zároveň měla být posílena byzantská pozice v Malé Asii, kde přesídlení Slovanů měli osadit a kultivovat oblasti zpustošené a vyliďněné arabskými vpády a zároveň posílit vojenské sbory tamních themat, protože později slyšíme o slovanských oddílech nasazených do bojů s Araby. Nebyly to ovšem příliš spolehlivé posily, protože se také dovídáme o hromadných dezercích Slovanů na stranu Arabů.

Konstans musel čelit také potížím na západě, kde učení o monotheismu, oficiálně podporované císařem, stále naráželo na odpor a dávalo dokonce zámeckou minku k separatistickým snahám. Papež Martin, dosazený na papežský stolec bez souhlasu císařských úřadů, konstantinopolskou doktrínu za podpory nejvýznamnějšího teologa západní části byzantské říše Maxima Vyznavače (Homologeta) na synodě svolané do Lateránu roku 649 odsoudil. Oba byli na císařův rozkaz dopraveni do hlavního města a odsouzeni do vyhnanství v Chersonu (byzantské obchodní stanice na území dnešního Krymu), kde papež záhy zemřel a Maximos byl na císařův rozkaz popraven.

Konstantův despotismus vyvolával ovšem odpor i v samotné Konstantinopoli. Nespokojenost vyvrcholila, když císař v úsilí udržet si samovládu dal roku 660 popravít svého bratra Theodora. Konstans se proto rozhodl přemístit své sídlo do Itálie. Tam ovšem neúspěšně bojoval s Langobardy, a proto se nakonec usídlil v Syrakusách na Sicílii, ale ani tam si nezískal oblibu a roku 668 byl nakonec při spiknutí zosnovaném na jeho vlastním dvoře zavražděn. Císařem se stal jeho mladičkový syn Konstantin IV. (668–685), který byl hned od začátku své vlády postaven před úkol zachránit samu existenci říše.

Právě v době Konstantova pobytu na západě zahájili Arabové novou ofenzivu proti Byzanci. Po smrti svého soka Alího, upevnil kalif Muavija, zakladatel dynastie Ummajovců, svou svrchovanou pozici v arabském světě a obnovil boje s Byzantinci. Ty byly vedeny několika směry. Po porážce Byzantinců u Tripolis pokračoval nezadržitelný postup arabských sil v Africe; její ztráta byla pro byzantskou říši zcela dovršena dobytím Kartága roku 697. Od začátku 60. let byly také obnoveny nájezdy do Malé Asie a arabské síly dosáhly samotného Chalkedonu na jejím severozápadním pobřeží. Arabské loďstvo úspěšně operovalo i na moři – ovládlo ostrov Chios a roku 670 se Arabové zmocnili poloostrova Kyzikos ležícího v blízkosti samotného hlavního města. To bylo už smrtelně nebezpečné, protože Konstantinopol představovala skutečný cíl Muavijova válečného úsilí.

V letech 674–678 byl sveden rozhodný boj o byzantské hlavní město. Konstantinopol byla obležena ze všech stran, arabské loďstvo zůstávalo v Propontidě (Marmarském moři) po celou tuto dobu a jenom v období zimních bouří se stahovalo do své základny v Kyziku. Překonat byzantskou námořní sílu se však Arabům nepodařilo. Rozhodující roli v porážce arabského loďstva sehrála nová zbraň, kterou vynalezl Kallinikos, řecký architekt původem ze Sýrie, a jež byla poprvé použita v boji o Konstantinopol – tzv. *řecký oheň*. Byla to třaskavá směs hořící i na vodě, kterou nebylo možno uhasit. Ze zvláštních trubíc (*sifonů*) byla vrhána do dálky proti nepřátelským lodím, které byly zapalovány a ničeny. Arab-

ské loďstvo bylo zcela zničeno a protože Byzantinci zároveň docílili i významných pozemních úspěchů v Malé Asii, znamenalo to pro Araby naprostou katastrofu. Muavija požádal císaře o mír a zavázal se platit vysoký roční poplatek. Bylo také dohodnuto zřízení demilitarizované zóny mezi oběma mocnostmi, která sahala od Kavkazu až na jih do Kilikie; Kypr se měl stát kondominiem spravovaným oběma státy, z nichž každý měl pobírat polovinu tamních daní.

Byl to veliký úspěch. Arabská hrozba byla na čas odražena. Bylo však zřejmé, že někdejší východní provincie říše jsou definitivně ztraceny. Konstantin IV. se proto rozhodl, že se vzdá pokusů najít způsob, jak smířit monofysity s ortodoxním obyvatelstvem, a v roce 680/681 svolal do Konstantinopole církevní koncil (šestý ekumenický), na němž byl monotheismus, který tolik pobuřoval nejen obyvatelstvo západních provincií, ale i věřící v Konstantinopoli a jiných městech říše, odsouzen jako hereze a za jedině ortodoxní a všeobecně závaznou byla uznána chalkedonská formulace o dvou přirozenostech Kristových bez jakýchkoliv dodatků o jediné energii či jediné vůli. Tím byla definitivně učiněna tečka za christologickými spory, které zmítaly východní církví po tři století.

V téže době se ovšem na severní hranici říše objevilo nové nebezpečí, které ji mělo smrtelně ohrožovat po několik století. Byli to Bulhaři – skupina kočovných kmenů tureckého původu, které se v 6. století usídlily v jihoruských stepích, přibližně na území dnešní Kubáně. Byzantinci se s nimi setkávali už od dob vlády císaře Justiniána. Většinou šlo o loupežné vpády na území říše, ale s některými skupinami byzantští císaři uzavřeli dohody o spojenectví proti Avarům. V polovině 7. století se bulharská říše v jižním Rusku pod tlakem Charzarů rozpadla a kolem roku 660 jedna jejich část vedená chánem Asparuchem přitáhla k Dunaji. Po dvacetiletém pobytu u dunajské delty se Bulhaři rozhodli překročit Dunaj a hledat si sídla na území byzantské říše. Konstantin IV. proti nim roku 680 vytáhl s mohutným vojskem, nechal se však vlákat do léčky a v osudné bitvě byla byzantská armáda zcela rozdrčena.

Císař musel s Asparuchem uzavřít roku 681 mírovou smlouvu, v níž mu postoupil větší část provincie Moesia. Tato oblast byla sice mimo faktický dosah pravomoci byzantské říše, protože byla osídlena Slované, a ztráta jedné bitvy také nebyla ničím mimořádným. Bylo to ovšem poprvé, co byzantská říše státoprávním aktem postoupila někomu cizímu území, na něž si až do té doby činila nárok. Bulhaři pak s místními Slované, které známe jen pod hromadným označením „sedm kmenů“, uzavřeli dohodu o soužití, která ovšem fakticky zajistila nadvládu těchto bojovných kočovníků nad usedlými slovanskými zemědělci. Roku 681 tak vznikl na někdejší byzantském území nový silný politický útvar, jehož uznáním se byzantská říše vzdala Dunaje jako své trvalé severní hranice.

Konec herakleiovské dynastie a období krize

Konstantin IV. zemřel roku 685 ve věku pouhých 33 let. Pohodlné nástupnictví svému nejstaršímu synovi Justiniánovi zajistil už za svého života tím, že dal oba dva své bratry, kteří s ním měli vládnout jako spolucísaři, zmrzačit, a tím je zbavil možnosti činit si nárok na vládu. Ve skutečnosti tímto aktem zanikla v Byzanci instituce „společného císařství“. I v budoucnu sice různí císaři dávali korunovat své syny jako spolucísaře, ale dělo se tak jen v zájmu bezpečného zajištění

Hostina na venkovském statku. Miniatura z rukopisu starozákonní knihy Job od Manuela Tzykandyla (1362)

jejich nástupnictví. Skutečným vládařem byl však nadále vždy jen jeden císař, což bylo také vyjádřeno jeho výlučným titulem *autokrator* (samovládce).

Justinián II. (685–695 a 705–711) nastoupil na trůn velmi mladý, zato s ne-mírným sebevědomím a velkými ambicemi. Mír s Araby mu umožnil starat se o urovnání poměrů na Balkáně a pokusit se znovu o podmanění nezávislých Sklavinií. Roku 689 proti nim podnikl velkou válečnou výpravu. Dosáhl Soluně po urputných bojích, ale zřejmě se mu podařilo podrobit si řadu oblastí v severním Řecku. Sáhl také k osvědčenému prostředku a dal přemístit na 30 tisíc šlovanů i s jejich rodinami do Malé Asie, kde je roztroušeně usídlil ve vylidněných oblastech. Zřejmě jim byly přiděleny vojenské statky, protože o něco později z nich byly vytvořeny vojenské oddíly určené k boji proti Arabům. Byli to však velmi nespolehliví vojáci, protože množství z nich pod vedením svého náčelníka Nebula přeběhlo na stranu Arabů, kteří je usídlili v Sýrii.

Vznik bulharského státu i boje se slovanskými kmeny přiměly byzantskou vládu k zavádění vojensko-správního zřízení *themat*, které bylo až dosud omezeno jen na Malou Asii, i v evropské části říše. Jako odpověď na bulharskou hrozbu bylo vytvořeno *thema Thrakia*, které mělo zajistit zázemí hlavního města, a v době první vlády Justiniána II. bylo pak ve středním Řecku vybudováno *thema Hellas*, které se mělo stát základnou pro ovládnutí slovanských kmenů. Rozšiřováním soustav *themat* docházelo i k jejich větší vnitřní organizovanosti. Vedle strategů se v nich uplatňovali i jim podřízení *drugariové*, nižší voenští velitelé, kteří přejímali administrativní správu jednotlivých menších *kresů* v rámci *thematu*.

Přesuny obyvatelstva však nezůstaly omezeny jen na podmaněné Slované. Justinián nařídil i přesídlení Mardaitů, bojovného křesťanského kmene z arabsko-byzantské hranice, na Peloponés, do přístavu Nikopolis v Epiru i do přístavů na jihozápadě Malé Asie, aby tam posílil námořní síly; znamenalo to ovšem oslabení syrské hranice, což se mělo později zle vymstít. Když však rozhodl, aby obyvatelé Kypru byli přemístěni do oblasti Kyziku, jehož obyvatelstvo bylo značně decimováno při obléhání Konstantinopole, vzali si to Arabové, kteří se mezitím vzpamatovali z utrpené porážky, za záminku k obnovení válečného stavu a docílili velkých úspěchů v Arménii, která tak byla pro Byzanc opět ztracena.

Justiniánův absolutismus se projevil i v jeho zásazích do církevních záležitostí. Roku 691 svolal do císařského paláce v Konstantinopoli církevní sněm, který zasedal ve slavnostní síni s kupolí (*trullos*); proto byl nazýván koncil *in trullo*. Jeho úkolem bylo formulovat rozhodnutí o otázkách opominutých podle císařova mínění pátým a šestým ekumenickým koncilem; proto byl také nazýván *quinisextum* (pátý-šestý). Akta obsahující jeho usnesení nám podávají zajímavý pohled do života byzantské společnosti, o němž v tomto období máme jen velmi málo informací. Ukazují nejenom, jak silně se v tomto období už lišila praxe východní církve od západní (manželství kněží, systém postů, užívání kvašeného chleba v eucharistii, aj.), ale poznáváme z nich, že ještě v této době přežívaly v Byzanci mezi prostým lidem různé pohanské zvyklosti apod. Bylo příznačné pro Justiniánův vztah k církvi, že koncil svolal pouze o své vlastní vůli a vůbec k němu nepozval římského papeže, což opět vyvolalo silné napětí mezi Konstantinopolí a Římem.

Justiniánův despotismus, násilné transfery velkých skupin obyvatelstva, a to nejen porobených barbarů, ale i ortodoxních občanů říše, jeho svévolné vyvolání nové války s Araby, jež skončila pro Byzantince vážnými ztrátami, a v nemalé míře nadměrné finanční nároky vyvolané rozmařilostí jeho dvora i zálibou v budování velkolepých, leč neúčelných staveb, jitřily nespokojenost obyvatelstva. Toho využila strana Modrých a s podporou vojska nově založeného *thematu Hellas* povolala císařem jeho stratega Leontia. Justinián II. byl svržen s trůnu, v hippodromu mu byl za přihlížení davu uťat nos a byl poslán do vyhnanství v dalekém Chersonu na Krymu.

Leontios si však nedokázal vládu udržet. Po ztrátě Kartága (697) byl svržen velitelem loďstva Apsimarem, který jako císař přijal jméno Tiberios II. (698–705). Ani jeho vláda však nebyla příliš úspěšná. Justiniánovi se mezitím podařilo uprchnout z Chersonu, odkud utekl k Chazarům; když mu i tam hrozilo, že bude vydán do Byzance, uchýlil se na dvůr nového bulharského chána Tervela. S jeho pomocí a díky různým úskokům se mu podařilo dostat se do Konstantinopole a zmocnit se znovu trůnu. Bylo to poprvé a vlastně jedinkrát, co se svržený a nadto ještě zmrzačený císař znovu zmocnil vlády (pro jeho zmrzačení se mu dostalo přezdívky *Rhinotmetos* („s useknutým nosem“)). Tervelovi se Justinián odměnil tím, že mu udělil jeden z nejvyšších byzantských titulů (*kaisar*), obvykle vyhrazovaný jen pro členy císařské rodiny; nadto se zavázal platit mu ročně vysoký tribut. Naproti tomu v Konstantinopoli rozpoutal krvavé pronásledování všech, kdo měli podíl na jeho svržení, a stejně tak všech stoupců svrženého Tiberia. Teror přenesl i do Chersonu, kde musel dlít ve vyhnanství, a stejně tak i do ravennského exarchátu, kde se mu postavili na od-

por. Roku 711 byl však Justinián II. svržen vojenským pučem a spolu se svým synem a potenciálním následníkem trůnu popraven.

V následujících šesti letech se na císařském trůně vystřídali tři uzurpátoři, do-sazení buď vojsky různých themat anebo vysokou byrokracií hlavního města. Byla to doba vnitřních zmatků a změn politiky, již skvěle dokázali využít arabští vojenští velitelé. Zejména mezopotamský emír Maslama podnikal pravidelné nájezdy do Malé Asie a zmocnil se řady důležitých pevností. Současně se však nový kalif Sulejman chystal k novému útoku na samotnou Konstantinopol. V roce 716 se Arabům podařilo získat několik důležitých opěrných bodů vhodných jako nástupiště k útoku, např. město Pergamon či přístavy na jižním pobřeží Malé Asie, a přezimovali zde. A za této situace si strateg thematu Anatolikon Leon získal i podporu thematu Armeniakon, kde vládl jeho zeť, a opíraje se o tato vojska, zmocnil se Konstantinopole a nechal se korunovat na císaře.

Období ikonoklastické krize

Prvním úkolem nového císaře byla záchrana Konstantinopole, a tím i celé byzantské říše. V srpnu roku 717 se v Propontidě objevilo ohromné arabské loďstvo a početné muslimské oddíly útočily na město ze souše. Pro Konstantinopol začalo druhé arabské obležení. Boje byly urputné, ovšem nepřátelská armáda neměla sílu zdolat mohutné konstantinopolské hradby. V bojích na moři se zase osvědčil strašlivý řecký oheň. Obležení se protahovalo, prospívalo více Byzantincům. Navíc jim přálo štěstí. Zima byla mimořádně zlá a prudké podzimní lijáky vystřídaly mrazivé vichry. V táboře obléhatelů propukly epidemie, které decimovaly jejich řady. Navíc se do boje proti nim zapojili i Bulhaři, pravděpodobně z obavy před rozšířením moci kalifátu i na evropskou pevninu, a jejich nájezdy rovněž rozrušovaly arabské řady.

Na jaře 718 Arabové obnovili svůj útok, ale už ne s dostatečnou silou. V létě pak bylo arabské loďstvo v rozhodné námořní bitvě zcela zničeno a to rozhodlo; druhý arabský útok na Konstantinopol ztroskotat. Zatímco se Arabům podařilo na západě po pádu posledních byzantských držav v severní Africe proniknout přes Gibraltarskou úžinu a po vítězství u Xeres de la Frontera roku 711 ovládnout celou Hispánii, pokus o proniknutí islámu na evropskou pevninu přes Balkán byl na několik století definitivně zadržen.

Boje s Araby tím ovšem neustaly. Od roku 720 se obnovily jejich nájezdy na Malou Asii; ty však už nebyly tak pravidelné a měly spíše charakter místních po-yček. Byzantinci také sami přecházeli do ofenzivy a roku 740 dosáhlo vojsko Leona III. významného vítězství v bitvě u města Akroinon. Leon III. však nespo-ehal jen na vlastní vojenskou sílu, ale hleděl zajistit bezpečnost říše i diplomaticky. Podařilo se mu uzavřít spojenectví s Chazary, národem tureckého původu, který si vybudoval svůj stát v oblasti při Kaspickém moři a mohl být hrozbou ak pro Araby, tak pro Bulhary. Toto spojenectví bylo zpečetěno sňatkem Leona-va syna a následníka trůnu Konstantina s dcerou chazarského chána.

Několikeré uzurpace císařské hodnosti po svržení Justiniána II., úspěšné jen díky podpoře vojska toho či onoho thematu, a ostatně i Leonův vlastní nástup k mo-ři jasně ukázaly jaké potenciální nebezpečí v sobě skrývá moc jednotlivých stra-egů, kteří ve skutečnosti neomezeně vládli velkým oblastem a silným skupinám

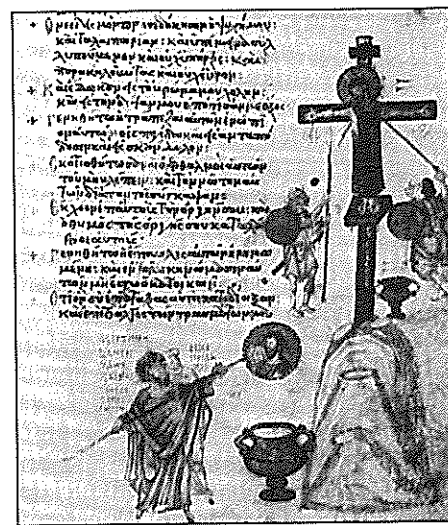
tam umístěných vojsk. Proto Leon III. přistoupil k reformě soustavy themat: ně-kerá z nich, ta největší a nejsilnější, např. své původní thema Anatolikon či the-ma Armeniakon, rozdělil na dvě části a jejich správu pak svěřil dvěma strategům.

Jinou z Leonových reforem bylo vynětí soudů z pravomoci strategů a jejich svěření do rukou zvláštních úředníků podléhajících jen centrální vládě. Přesto-že i toto opatření mělo za následek posílení centralizované státní moci, bylo především součástí Leonovy snahy o reformu a zefektivnění soudnictví. Roku 726 vydal spolu se svým synem Konstantinem novou soudní příručku pod ná-zvem *Ekloga* (Výběr). Byl to skutečně výběr z Justiniánova kodexu, který stále platil a byl právníky studován. Ustanovení zahrnutá do tohoto výběru, určené-ho pro každodenní praxi soudců, byla ovšem vydána v řeckém překladu; nešlo také jen o jejich pouhé převzetí, protože mnohá z nich byla podstatně změně-na a v řadě případů šlo o zcela nové doplňky. Výraznou změnou proti dosavad-ní praxi bylo především zavedení celé řady tělesných trestů až po zmrzačení odsouzců, např. utětím ruky apod. Došlo k tomu zřejmě pod orientálními vlivy, které se už nějakou dobu prosazovaly ve východních, maloasijských pro-vinciích. Takové tresty se mohou zdát brutální až barbarské, v některých přípa-dech však ve skutečnosti šlo o zmírnění dosavadní praxe, která za podobná provinění ukládala trest hrdelní. Velký pokrok pak představoval tento zákoník v oblasti manželského práva, protože na rozdíl od starého práva římského do značné míry vyrovnával postavení manželky s postavením manžela.

Vláda syrské dynastie, kterou Leon III. založil, je však spojena především s vel-kým církevněpolitickým zápasem o ctění obrazů, s tzv. *ikonoklasmem*. Od konce 6. století se v byzantské společnosti těšily větší a větší úctě obrazy Krista, Matky boží a různých svatých, a to nejen v nástěnných malbách a mozaikách na stě-nách či v kopulích kostelů, ale také ikony přenosné (*eikona*, vyslovováno *ikona* – obraz).

Různá výtvarná zpodobení byla samozřejmě zcela běžná i v západ-ní církvi. Zatímco však pro západní společnost znamenala jen prostředek, jak si světce představit, a další podnět ke zbožnosti a pro ty, kteří neuměli číst (a těch byla většina), jakousi náhradu bible či životů svatých, ve východní společnosti znamenaly ikony pro věř-čí mnohem více; jimi se předmět zo-brazení stával přítomným, pocítovali spojitost zobrazení se zobrazeným, a proto prostřednictvím ikony vyjadřo-vali úctu tomu, koho znázorňovala. To však mohlo vzbuzovat i dojem, že věř-čí uctívají obraz a dopouštějí se tím modloslužebnictví svého druhu.

Právě tento druh úvah se stal před-mětem diskusí na dvoře Leona III. By-lo zřejmé, že byzantská říše prožívá krizi. Řada jejich dřívějších provincií

Ikonoklasté ničí obrazy svatých. Miniatura z Chljudovského žaltáře (konec 9. století)

byla ztracena; i na zbylých územích říše, jako např. v Řecku, byli usazeni barbaři, kteří se vymykali ústřední moci. Říše se musela všemi silami bránit útokům nepřátel, kteří ohrožovali samu její existenci. Kvalita života se prudce zhoršila. Řada kdysi skvělých měst byla nyní jen hromadami trosek, v nichž se nuzně protloukali zbylí obyvatelé, zatímco lidé na venkově se třáslí strachem, kdy nepřátelští nájezdníci zničí to, co si oni pracně vybudovali, a seberou jim zbytky úrody, jež jim ponechali výběrčí daní. Kontrast proti skvělým dobám vlády Justiniána Velikého či aspoň vítězného tažení císaře Herakleia na východ, byl příliš zřetelný. A jestliže byla byzantská říše, jak věřili, nástrojem božím, vyvoleným uskutečnit království Kristovo na zemi, pak přítomný stav věcí musel být nezbytně trestem za to, že se jeho lid vážně uchýlil z cesty, kterou se měl ubírat, že si počínal v rozporu s boží vůlí. Odpověď na otázku, v čem spočívá toto odchýlení od pravé boží vůle, nacházeli císař Leon a jeho teologové právě v kultu obrazů.

Není jasné, co Leona na tuto myšlenku přivedlo. Poukazuje se na jeho původ ze severní Sýrie, která bývala baštou monofysitismu. Není vyloučeno, že svou roli sehrál i vliv islámu, který striktně trval na starozákonním příkazu neuctívát modly a nečinit si žádných podobností, zvláště když nedlouho předtím kalif přísně nařídil, aby podoby všech živých tvorů byly odstraněny nejen z mešit, ale ze všech veřejných míst v jeho říši. Tento postoj se silně prosazoval i v maloasijských thematech byzantské říše, kde byl Leon před svou uzurpací stratégem.

Své tažení proti ikonám zahájil císař roku 726 několika kázáními, které sám proslavil v konstantinopolských chrámech. Zároveň nařídil, aby byl stržen veliký obraz Ježíše Krista umístěný na bronzové bráně císařského paláce (*Chalke*), která se nacházela hned naproti chrámu Boží Moudrosti. To ovšem vzbudilo velké pobouření a rozhořčený dav napadl skupinu vojáků, která měla císařův rozkaz provést; důstojník, jenž jim velel, byl lynčován. Císař proto na čas ustoupil od svého záměru, zvláště když v Řecku propuklo povstání, jež ovšem bylo rychle potlačeno. Roku 730 však přece jen vydal edikt, jímž nařídil zničení všech ikon, a také striktně dohlížel na to, aby jeho nařízení bylo prováděno.

Ve společnosti to vyvolalo hluboký rozkol. I když lze říci, že většina obyvatelstva východních provincií podporovala ikonoklastické hnutí, zatímco obyvatelé Řecka i hlavního města lpěli namnoze na ctění obrazů, hluboká dělicí čára šla mezi všemi vrstvami obyvatelstva uprostřed všech oblastí. Četní ctitelé obrazů hleděli uniknout před pronásledováním do vzdálenějších oblastí říše, kam centrální moc tak přímo nezasahovala – do Chersonu na Krymu, na Kypr, do dalmatských měst a nejvíce do byzantských držav v jižní Itálii, kde byl řecký živel příchoodem těchto uprchlíků značně posílen. Papež Řehoř III. roku 731 Leonův edikt odsoudil a císař následujícího roku jako odvetu vyňal Sicílii, jihoi-talské provincie a celé západní Illyricum, které až do té doby byly pod římskou jurisdikcí, z papežovy pravomoci a včlenil je pod jurisdikci konstantinopolského patriarchátu, což pro papežský stolec znamenalo i velkou ztrátu příjmů.

Vrcholu dosáhlo ikonoklastické hnutí za vlády Leonova syna Konstantina V. (741–775), kterému jeho protivníci dali hanlivou přezdívku *Kopronymos* (Pokálený; *kopros* – výkal, lejno). Konstantin však musel nejprve svůj nárok na vládu obhájit, protože v době jeho nepřítomnosti v Konstantinopoli se manžel jeho sestry Artabasdos pod záminkou obhajoby kultu obrazů pokusil uchvátit císař-

skou moc. Skutečně se mu podařilo udržet si po celých 16 měsících vládu v Konstantinopoli. Konstantin, který zatím dosáhl úspěchů v boji proti Arabům, si zajistil věrnost maloasijských oddílů a s nimi roku 743 Artabasda přemohl. Pod dojmem jeho uzurpace však pokračoval v politice svého otce a z thematu Opsikion, které bylo zázemím hlavního města, vyčlenil velkou oblast, kterou zorganizoval jako thema Bukellarion pod zvláštním stratégem.

V bojích s Araby docílil značných úspěchů. Roku 746 pronikl do Sýrie a dobyl tam město Germanikeiu. Bylo to poprvé, co Byzantinci nemuseli jen bránit vlastní území, ale úspěšně se prosadili v zemi svého nepřítele. Hned následujícího roku dobyl Konstantin Kypr a u břehů tohoto ostrova bylo navíc zničeno arabské loďstvo. Ohlas těchto událostí v byzantské společnosti byl ohromný. Konstantin, přesvědčený, že jeho vítězství jsou projevem božského souhlasu s jeho církevní politikou, o to horlivěji pokračoval v boji proti kultu obrazů.

Zápas mezi ikonoklasty a ikonoduly (*dulos* – služebník) byl veden v několika rovinách. Je příznačné, že nejvýznamnější teoretik uctívání obrazů nepocházel přímo z Byzance, ale byl to Řek ze Sýrie obsazené Araby – Ioannes z Damašku, poslední velká postava raně křesťanské východní patristiky. Při obraně obrazů vycházel z několik východisek. Dokazoval, že je možné znázornit i Boha-Syna Ježíše Krista, protože obraz vystihuje jeho lidskou přirozenost. V duchu plátónské filozofie vykládal ikonu jako věrný obraz mimozemské skutečnosti, jako její symbolické vyjádření. Zároveň však dokazoval, že ikony se stávají prostředníkem mezi člověkem a tím, koho znázorňují, a že jsou samy o sobě zdrojem boží milosti, a že si proto zaslouží úctu (*time*), která je ovšem jiná než *latreia* (uctívání), jež patří samotnému Bohu. Tato argumentace byla byzantskými teology, obhajujícími obrazy, plně přijata a dále rozvíjena.

Konstantin V. byl obklopen řadou teologů, kteří naopak rozvíjeli ikonoklastickou argumentaci; sám se tohoto úsilí účastnil a sestavil spis, bohužel v úplnosti nedochovaný, v němž shrnul důvody proti kultu obrazů. V duchu orientálních koncepcí v něm dokazoval, že obraz může být skutečně pravým obrazem jen tehdy, jestliže je se svou předlohou (*archetypem*) naprosto shodný, přímo totožný. Tomu však v případě ikon Krista, Matky boží i svatých být nemůže. Proto nemají být uctívány a jestliže se tak děje, je to ve skutečnosti uctívání model a přestoupení božského příkázání. Jako heretickou odmítal i každou snahu o zpodobení Krista, protože jeho božskou přirozenost zobrazit nelze; pokus o zobrazení jenom jeho lidské přirozenosti pak prohlásil za projev nestoriánství, protože rozdílné přirozenosti Kristovy jsou podle článku víry přijatého chalkedonským koncilem od sebe neoddělitelné.

K prosazení tohoto učení svolal Konstantin V. roku 754 do Konstantinopole církevní koncil. Římský papež i východní patriarchové se ho odmítli zúčastnit, ale přesto v něm zasedlo na 300 biskupů a jiných církevních hodnostářů z celé říše, ať už skutečně z vlastního přesvědčení anebo ze strachu o své hodnosti. Konstantinopolský patriarcha Germanos, který ikonoklastické učení odmítal, byl sesazen a celý sněm pak uctívání obrazů odsoudil a pod názvem *Horos* vydal spis, v němž opakoval řadu Konstantinových formulací, a to v mnohem propracovanější podobě.

Jestliže císař Leon pronásledoval ikonoduly spíše jen sesazováním z úřadů či nanejvýš vyhnanstvím, přistoupil Konstantin k mnohem drastičtějším formám

perzekuce, a to zejména po koncilu roku 754. Neváhal užívat i mučení a řada jeho protivníků byla dokonce popravena. Největší represálie byly však namířeny proti mnichům.

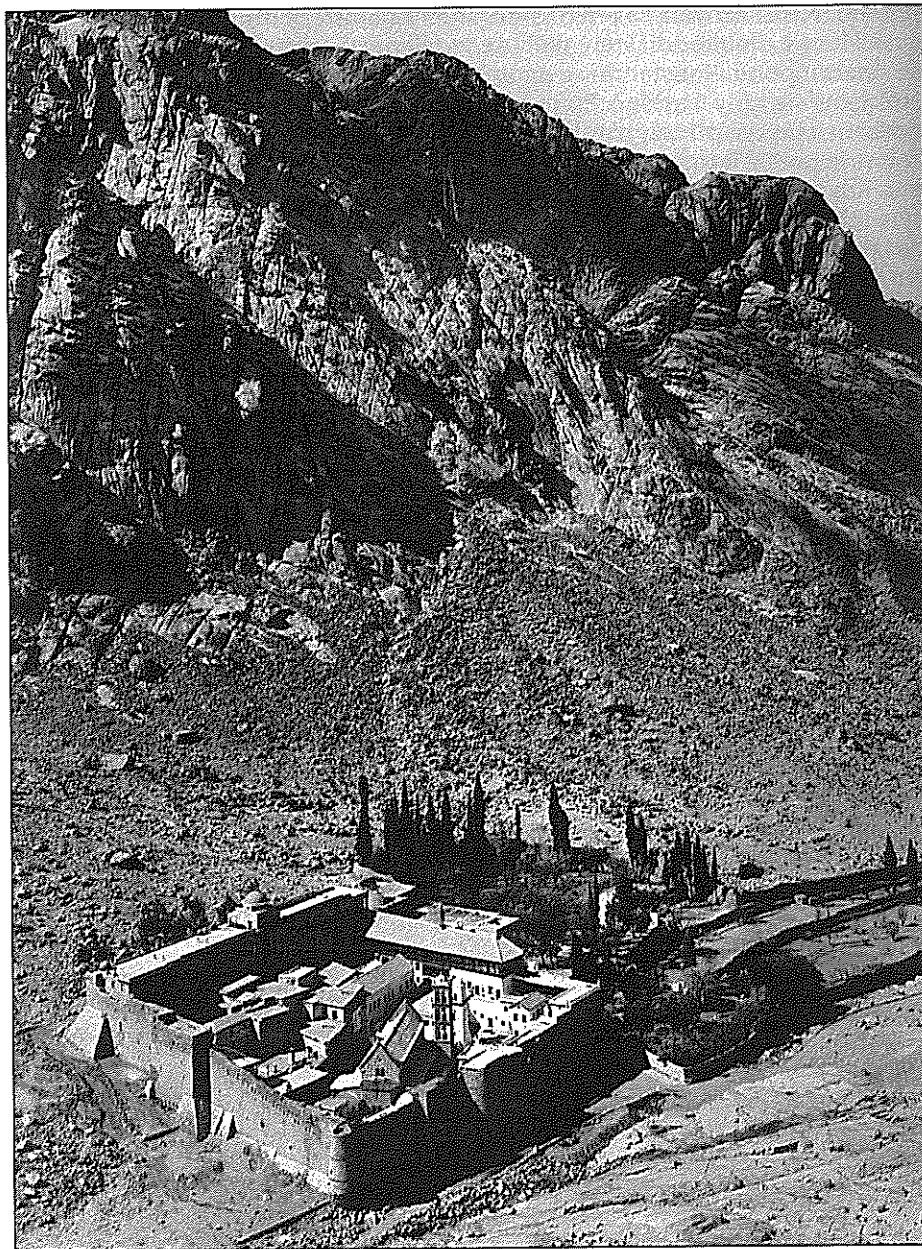
Kláštéry hrály v životě byzantské společnosti mimořádně významnou roli. Jestliže první mniši byli asketové, kteří jako jejich velký vzor a předobraz svatý Antonios na začátku 4. století utíkali do samoty v poušti či ve skalách, dochází záhy k jejich sdružování ke společnému životu. Svatý Pachomios, původně římský poddůstojník, se pokusil dát životu v kláštorech (zvaných *koinobia* – místa společného života) pevný řád, ale u většiny mnichů přesto převládala tendence k individuálnímu životu. Basileios Veliký, jeden z velkých kappadockých církevních otců 4. století, sepsal sice příručku pravidel ideálního klášterního života, ta se však nikdy nestala závazným pravidlem. V Byzanci na rozdíl od Západu nevznikly mnišské řády s pevnou řeholí. Každý klášter si zvolil svůj způsob života, jehož pravidla byla shrnuta v zakládací listině zvané *typikon*, kterou často formuloval sám jeho zakladatel. Takové listiny známe ovšem až z pozdějších období. Nejčastější formou klášterů byly tzv. *lavry*, v nichž mniši žili samostatně ve svých celách a scházeli se jen ke společnému jídlu a společné bohoslužbě.

Na rozdíl od západních klášterů nebyly kláštéry v Byzanci většinou centry vzdělání. V některých, ale zdaleka ne ve všech, se nacházely knihovny a opisovaly se tam rukopisy, ale většina mnichů, zejména v ranějších obdobích, literární vzdělaností pohrdala a svůj ideál spatřovala v asketickém životě. Ovšem právě kvůli němu se mniši těšili v byzantské společnosti velké úctě. Věřící často kláštéry bohatě obdarovávali nebo jim zanechávali svůj majetek v poslední vůli; nebyly řídké případy, že se i vysocí hodnostáři na konci života vzdali světské kariéry a odešli do kláštera, kterému také darovali své jmění. V kláštorech se tak nahromadil nemalý majetek, ať už šlo o cenné předměty anebo pozemky, i když v tomto raném období jeho rozsah ještě zdaleka nedosáhl takových rozměrů jako v pozdějších staletích.

Kláštéry pěstovaly tradici svatých mužů, jejichž život byl s nimi tím či oním způsobem spojen; uctívaly se v nich jejich ostatky, považované za svaté a často zázračné, kolem nichž se rozvíjel kult těchto světců. Bylo jen přirozené, že právě zde byl také nejvíce pěstován kult ikon, z nichž některé se těšily pověsti, že mohou věřícím zázračně pomoci. Proto se právě na mnichy soustředila největší zášť ikonoklastů. Kláštéry byly zavírány a často přímo ničeny, jejich majetek konfiskován. Mniši byli vystaveni všemožným útrapám. V Konstantinopoli byli hromadně nahnáni do hippodromu a před shromážděným davem potupně zesměšněni. Mimořádný případ se udál v Efesu, kde strateg thematu Thrakesion jménem Lachanodrakon, jeden z předních rádců císaře Konstantina, dal nahnat do hippodromu mnichy i mnišky, které potom bez jakéhokoliv výběru seřadil do párů a nařídil jim, aby se dali oddat.

Konstantin V. úspěšně pokračoval v bojích s Araby. Do určité míry mu v tom pomohla změna v čele arabského kalifátu. Roku 750 se ho zmocnil rod Abbásovců a kalif přenesl svou rezidenci ze syrského Damašku do vzdáleného Bagdádu; Malá Asie se tím stala vzdálenou periferií jejich zájmů. Naproti tomu se však pro Byzanc stalo akutním bulharské nebezpečí.

Boje s Bulhary začaly znovu v polovině 50. let a byly o to hrozivější, že se s nimi spojovali i Slované sídlící v Makedonii. Střetnutí probíhala se střídavým

Klášter svaté Kateřiny na Sinaji, vybudovaný z příkazu Justiniána I.

šťestím. Neomezovala se jen na pohraniční oblasti. Jednou Bulhaři dokonce pronikli až k dlouhé zdi, která měla ve vzdálenosti asi 40 km bránit přístupu ke Konstantinopoli. Konstantin se neomezoval jen na obranu, ale podnikal protiútoky, byť ne vždy úspěšně. Při jednom ze svých vpádů na bulharské území byl poražen a teprve při tažení roku 765 dosáhl v bitvě svedené u Anchialu (dnešní Pomorje poblíž Burgasu) rozhodného vítězství, které říši zajistilo na několik let mír. Když se ovšem v Bulharsku dostal k moci bojovný chán Telerig, došlo k novým střetům a roku 773 musel císař své tažení do Bulharska opakovat. Přestože dosáhl opětovného vítězství, neuměl je dostatečně využít a boje s Bulhary, byť jen v menším rozsahu, pokračovaly i nadále.

Zatímco na arabské i na balkánské frontě byl Konstantin V. v podstatě úspěšný, v Itálii došlo v době jeho vlády ke značnému úpadku byzantské moci. Byzantské síly se neuměly prosadit proti germánským Langobardům a ti roku 751 dobyli jejich hlavní opěrný bod – Ravennu; ravennský exarchát se tím zcela zhroutil. Za této situace se papež Štěpán II. rozhodl nespolehat dále na byzantského císaře a obrátil se o pomoc k franskému majordomovi (správci královského dvora) Pipinovi, který měl ve franské říši skutečnou vládní moc. Jako nejvyšší představitel západní církve uznal Pipinovo právo ujmout se vlády i formálně jako pomazaný král místo neschopných Merovejců a o své vůli mu navíc udělil čestný titul *patricius Romanus*, což už bylo jasným porušením prerogativ konstantinopolských císařů. Pipin potom podle dohody vytáhl proti Langobardům, porazil je a dobytá území daroval papeži. Ve skutečnosti to znamenalo naprosté zhroucení byzantské moci v severní a střední Itálii.

Pokus císařovny Ireny o obnovení kultu obrazů

Syn Konstantina V. Leon IV. byl nazýván podle své matky, chazarské princezny, Chazar. Jeho krátká vláda (775–780) byla umírněným pokračováním politiky jeho otce. Podařilo se mu vítězné tažení do Sýrie (778), odkud přesídlil množství zajatých Arabů na evropské území své říše. Na Balkáně usiloval o udržení míru; když byl roku 777 chán Telerig zbaven vlády a utekl se do Konstantinopole, poskytl mu azyl, ale nepokusil se využít této příležitosti ve prospěch rozšíření byzantského vlivu. Stejně tak nevyužil možnost k rozšíření byzantské vlády na Krymu, když tam vypuklo povstání místního obyvatelstva proti chazarské nadvládě. Byl to však i projev promyšlené diplomacie, protože spojenectví s Chazary se pro Byzanc vícekrát osvědčilo jako velmi prospěšné.

Leon také pokračoval v ikonoklastické politice svého otce, ale i v tomto ohledu postupoval mnohem zdrženlivěji. Nestrpěl sice, aby kdokoliv, kdo veřejně projevil sympatie ke kultu obrazů, zastával nějaký vyšší státní úřad, ovšem k represáliím proti ikonodulům už nedocházelo. Zdá se, že na této umírněnosti v církevní politice měla zásluhu jeho manželka Irena (Eirene), dcera ze zámožné athénské rodiny, o níž se vědělo, že je uctívání obrazů nakloněna a že sama ve svém *gynaikeiu* v císařském paláci (komnatách určených pro ženy) přechovává svaté ikony.

Po Leonově smrti se Irena ujala skutečné vlády jako regentka, protože mladší následník trůnu Konstantin VI. byl teprve desetiletý. Leonův bratr Nikeforos, který už za jeho života podnikl neúspěšný pokus o uzurpaci, se sice zno-

vu pokusil strhnout vládu na sebe, ale opět marně. Irena se systematicky obklopovala svými příznivci a chystala se k uskutečnění svého hlavního záměru, jímž bylo obnovení kultu obrazů. Jejím hlavním pomocníkem se stal státní sekretář (*protoasekretis*) Tarasios, kterého si vyhlédla za konstantinopolského patriarchu. Přestože byl laikem, nechala mu po smrti předchozího patriarchy roku 784 v průběhu jediného týdne udělit všechna svěcení, aby byl posléze dosazen na patriarší stolec.

Spolu s ním pak Irena roku 786 svolala do hlavního města církevní hodnostáře oddané ikonám ke koncilu, který měl obnovit uctívání obrazů. Když se o tom dozvěděli vojáci císařské gardy věrní ikonoklastickým idejím, vyvolali lidové povstání a shromážděné biskupy rozehnali. Irena se však nenechala od svého záměru odradit. Postupně přemísťovala ikonoklastům oddané oddíly do vzdálených oblastí a na jejich místo povolávala do hlavního města útvary, na něž se mohla spolehnout. Posilovala ve vedení státu také okruh těch, kteří s ní sympatizovali, a v září roku 787 svolala církevní koncil znovu, tentokrát ovšem do Nikaie, ležící v Malé Asii, a ten uctívání obrazů schválil. Východní církve uznává tento koncil za sedmý ekumenický.

Ve vnitřní politice dokázala Irena prosadit své cíle, ovšem ve vnějších vztazích se situace nevyvíjela pro říši příznivě. Hned od začátku 80. let obnovili Arabové vpády do Malé Asie, které zesílily zvláště poté, kdy se roku 786 stal kalifem energický Hárún-al-Rašíd, a Byzantinci utrpěli tvrdé porážky a četné ztráty. Úspěšnější byla Irenina vláda, aspoň zpočátku, na Balkáně. Roku 783 podnikl z jejího příkazu logothetes (nejvyšší státní úředník) Staurakios tažení do

Konstantin VI. předsedá sedmému ekumenickému koncilu, na němž byl odsouzen ikonoklasmus. Miniatura z konce 10. století

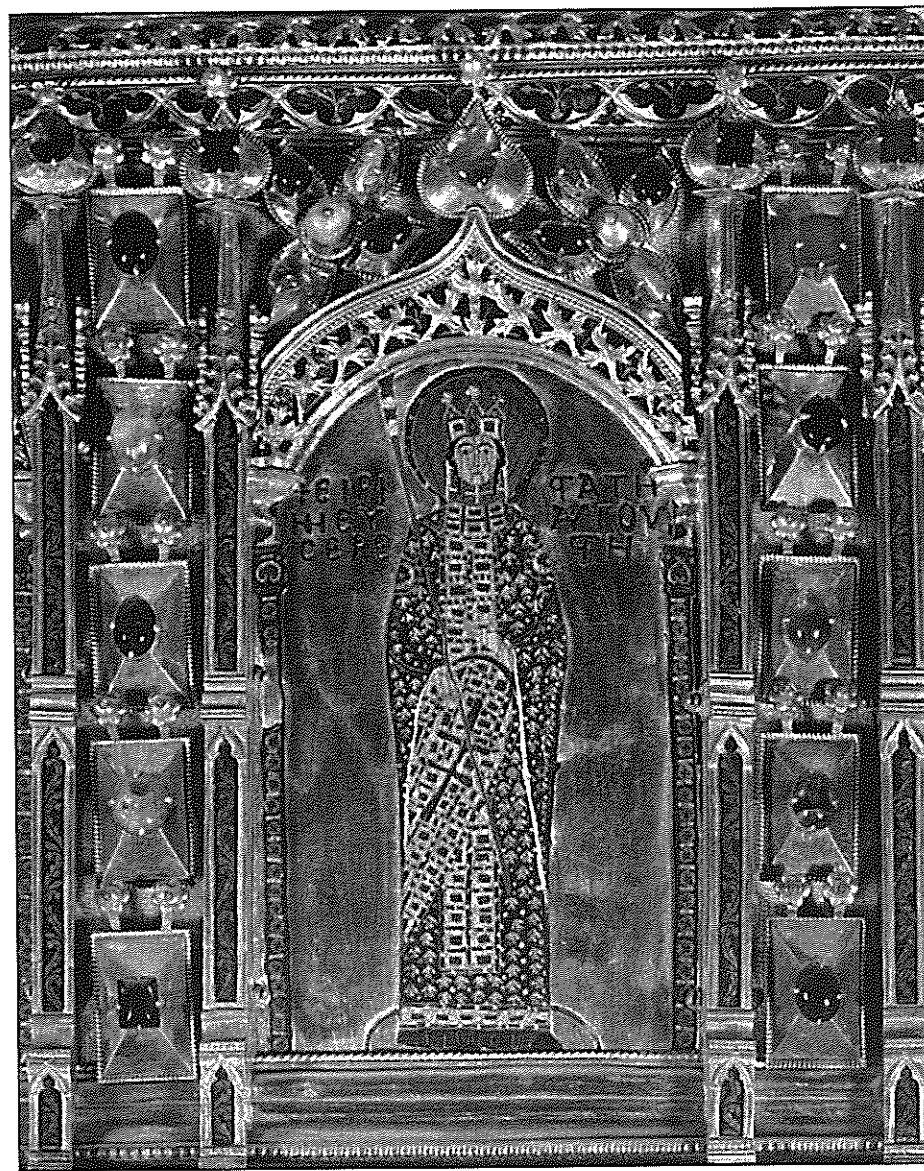
Řecka. Podařilo se mu podrobit byzantské moci některé slovanské kmeny ve středním Řecku a pronikl dokonce až na Peloponés, odkud přivezl bohatou kořist a četné zajatce. Naproti tomu Bulhaři soustavně pronikali do slovanské Makedonie a roku 789 dosáhli až řeky Strymon, kde napadli stratéga thematu Thrakia.

Mezitím Konstantin VI. dosáhl plnoletosti a byl zvolán císařem. Ireně nebylo než ustoupit do pozadí. Nechtěla se s tím však smířit a když se ukázalo, že mladý císař není schopen vládnout, snadno se s pomocí svých straníků navrátila k moci, a to už nejen jako regentka, ale jako spolucísařovna. Konstantin se svými nerozváznými činy, krutostí a také v důsledku porážek, které jeho vojska utrpěla v bojích s Araby i Bulhary, stal v Konstantinopoli velice neoblíbeným. V církevních kruzích pak vyvolal velký skandál jeho druhý sňatek. Konstantin totiž zapudil svou manželku Marii a oženil se za okázalých a velmi nákladných slavností se svou milenkou, dvorní dámou Theodotou. Radikální strana v církvi, již tvořili především nekompromisní mniši, považovala tento sňatek za cizoložný a neplatný. Radikálové mezi nimi obvinili vysoké církevní hodnostáře, kteří tento sňatek – byť s očividnou nelibostí – připustili, z lhostejnosti a schvalování nekanonického a hříšného jednání a pobouřili proti nim i proti císaři velkou část obyvatel Konstantinopole.

Nespokojenosti širokých lidových vrstev využila Irena k vlastní uzurpaci. Roku 798 dala svého syna oslepit, poslala jej do vyhnanství a prohlásila se sama císařovnou. Nepřijala ovšem titul *basilissa*, který byl běžně používán pro manželky císařů, ale podepisovala se a nechávala se oslovovat jako *basileus* – císař. Bylo to poprvé, co na byzantský císařský trůn dosedla žena ne jenom jako společnice svého manžela, ale jako skutečný *autokrator*. Převážná část byzantské společnosti se s tím však nechtěla smířit. Ve snaze získat podporu aspoň části konstantinopolského obyvatelstva snížila Irena drasticky některé daně, zejména daň ze zahraničního obchodu (vývozní a dovozní cla). Značně tím sice pomohla nevelké vrstvě loďařů, kteří naráz docílili obrovských zisků, nijak to však neprospělo širokým vrstvám ostatního obyvatelstva. Navíc se tím značně zkrátily státní příjmy, přičemž Irena státní pokladnu nadměrně zatěžovala dotacemi na obnovu různých klášterů.

Obsazení císařského trůnu v Konstantinopoli ženou přispělo k uskutečnění jedné události světodějného významu. Ve franské říši, která se rychle rozmáhala pod vládou Karla Velikého, se už dlouho projevoval odpor k mocenské politice byzantského císařského dvora. Jednostranné svolání církevního koncilu do Konstantinopole, přičemž západní církve byla opět pomínuta, vyvolalo samo o sobě hlubokou nevoli a koncil dlouho nebyl na Západě uznán za ekumenický. Nesouhlas vzbudily i jeho závěry, i když zde šlo do značné míry o nedorozumění. Nikajský koncil totiž zdůrazňoval, že ikony jsou jen obrazy, ve své podstatě tedy odlišné od archetypů, které zpodobňují. Z toho také vyvodil, že ikonám se má vzdávat pouze běžná úcta (*time*), kdežto *latreia* (uctívání) náleží pouze Bohu. Tyto nuance však nebyly v latinském překladu řádně vyjádřeny a v důsledku nepochopení byly závěry nikajského koncilu odmítány.

Zvláště franská církev se proti nim postavila s krajní rozhodností. Svůj postoj formulovala na synodě konané ve Frankfurtu roku 794, jehož usnesení byla reprodukována i ve spise zvaném *Libri Carolini*. Franská církev přičítala obrazům

Císařovna Irena. Zlatá deska vykládaná drahokamy a emaillem. Benátky (konec 11. století)

pouze výchovnou funkci, jejich jedinou úlohu shledávala v připomínání životů světců a biblických událostí věřícím, ale rozhodně odmítla učení, že je prostřednictvím ikon možno dosáhnout přístupu k svatým a jejich pomoci k Bohu.

Libri Carolini se však nevěnovaly jen teologickým otázkám. Ve svém úvodu polemizovaly s byzantským pojetím císařské moci, podle nějž je císař (rozumí

se římský císař sídlící v Konstantinopoli) zástupcem Boha na zemi, kde z jeho pověření svou vládou vykonává jeho vůli. Tím byla zpochybněna teorie, že byzantský císař je nejvyšší vládce všech křesťanů. Teoreticky tak byla připravována možnost, aby franský vládce dosáhl nejvyšší možné světské hodnosti – císařského trůnu.

Protože ve franské říši odmítali možnost, že by císařskou funkci mohla vykonávat žena, byl císařský trůn v době Ireniny vlády považován za neobsazený. Mezitím nesmírně vzrostla moc franského krále Karla Velikého, který dobyl langobardské království v Itálii, ovládl po porážce Sasů a Bavorů prakticky celou Germánii a vyvrácením avarského kaganátu v polovině 90. let rozšířil svou vládu i daleko na východ do provincií kdysi obsazených barbary. Římští papežové se cítili Byzanci soustavně přehlíženi a pocitovali skutečnost, že jen krátce předtím konstantinopolský patriarcha začal používat titulu „ekumenický patriarcha“, jako záměrné snížení své prestiže a odmítnutí svých nároků na primát v církvi. Bylo také zřejmé, že od Byzance už jen stěží mohou očekávat jakoukoliv mocenskou podporu, protože tu jim v daných podmínkách mohl poskytnout jen franský panovník. A tak papež Lev III. využil vhodné příležitosti a po slavnostní mši na Hod boží vánoční roku 800, vsadil Karlu Velikému na hlavu císařskou korunu a pozdravil ho jako římského císaře. Tímto činem bylo fakticky obnoveno západní císařství a odmítnut byzantský nárok na svrchovanou vládu v křesťanském světě.

V Konstantinopoli Karlovu korunovaci odmítli jako nehoráznou uzurpaci, ve skutečnosti však proti ní nemohli nic podniknout. Jedna zmínka v Theofanově kronice naznačuje, že mezi oběma císařskými dvory probíhala jakási jednání. Na podzim roku 802 přišlo prý do Konstantinopole poselstvo Karla Velikého, aby jeho jménem nabídlo císařovně Ireně sňatek, čímž by vláda nad celým křesťanským světem byla opět sjednocena. Irena však byla v těžké době spiknutím dvorských úředníků svržena z trůnu a poslána do vyhnanství, kde v srpnu následujícího roku zemřela. Celý zájem byl zmařen dříve, než se mohlo začít uvažovat o jeho uskutečnění. Následující vývoj však ukázal, že tato myšlenka byla zcela nereálná. Obě společnosti byly už svou sociální strukturou, kulturou i mentalitou tak odlišné, že jakýkoliv politický sňatek nemohl docílit jejich sjednocení.

Reformy císaře Nikefora

Po svržení císařovny Ireny byl spiklenci na císařský trůn dosazen nejvyšší finanční úředník říše Nikeforos (802–811). Nebyla to náhodná volba. Státní pokladna zela prázdnotou a systém státních financí byl Ireninými zásahy téměř rozvrácen. Nikeforos také energicky přistoupil k provedení řady zásadních reforem, z nichž zdaleka ne všechny zasáhly jen oblast financí. Především okamžitě zrušil všechny daňové úlevy, které Irena poskytla obyvatelům hlavního města. Dálkový námořní obchod, který Irena mimořádně zvýhodnila, postihl hned dvěma opatřeními. Jednak zavedl zvláštní clo na dovoz otroků ze vzdálených kykladských ostrovů a zároveň zakázal poskytování jakýchkoliv úvěrů na úrok, což vyhradil státu jako výsadní monopol, a okamžitě toho využil k citelnému zvýšení úroků. Přísně dbal na zvýšení daňové disciplíny. K tomu účelu dal provést nový daňový odhad všeho obyvatelstva. Zdanil i venkovské obyvatelstvo závislé na klášterech.

Zatímco až dosud musely postavit plně vyzbrojeného vojína jen statky, jejichž hodnota dosahovala alespoň 4 liber zlata, byli nyní povoláváni do vojenské služby i méně majetní rolníci a jejich výstroj v hodnotě 18,5 zlatých nomismat muse-li zaplatit podle odhadu svých statků jejich sousedé ve formě zvláštní daně.

V církevních záležitostech sledoval Nikeforos obdobnou politiku jako jeho předchůdkyně. Situace byla ovšem značně komplikována rozkoem, k němuž došlo mezi ikonoduly již od koncilu roku 787 a který se stále více prohluboval. Zatímco strana umírněných, k níž patřilo zejména vyšší duchovenstvo, vystupovala smířlivě proti bývalým ikonoklastům, kteří se své hereze odřekli a projeví pokání, odmítalo radikální mnišstvo, v jehož čele stáli zejména mniši kláštera Studios vedení jednou z nejvýznamnějších osobností tohoto období Theodorem Studitským, jakýkoliv kompromis a tvrdě požadovali odstranění bývalých ikonoklastů ze všech úřadů bez ohledu na jejich současný postoj. Především s těmito *zeloty* (horlivci), jak byli radikální mniši někdy nazýváni, se Nikeforos dostával opakovaně do konfliktu, zvláště pak, když dal roku 809 dodatečně legitimizovat druhý sňatek Konstantina VI. s jeho milenkou, který předtím církevní kruhy odsoudily jako nekanonický.

Většina reforem nařízených císařem Nikeforem měla racionální jádro a položila dobré základy dalšího společenského vývoje v Byzanci. U současníků, zejména pak těch, kteří jeho opatřeními byli postiženi, však zcela přirozeně příliš oblíben nebyl. Těchto nálad se pokusili využít někteří představitelé vojenských kruhů, do jejichž čela se postavil Bardanes Turkos, podporovaný některými maloasijskými stratégy, mezi nimiž byli i Leon a Michael, dva pozdější císařové. Ti ovšem Bardana záhy opustili a povstání bylo potlačeno.

Ve zmatcích v hlavním městě viděli svou příležitost také Slované na Peloponésu, kteří povstali proti místním představitelům byzantské správy a roku 805 dokonce oblehli město Patras, jež bylo zachráněno jen rázným zásahem byzantského vojska. Tím byl odpor Slovanů na řeckém území proti ústřední vládě definitivně zlomen. Následoval proces jejich asimilace s řeckým prostředím spojený s postupnou helenizací a snad i christianizací, čemuž by nasvědčovalo postupné obnovování biskupství a církevních metropolí, v době barbarských vpádů zcela zaniklých. Značně tomu napomohlo jiné Nikeforovo opatření, rovněž velmi nepopulární, ale účinné. Nařídil, aby určitý počet řeckých ortodoxních rodin z každého thematu přesídlil na Peloponés a posílil tamní řecký život. K zajištění řecké vlády v těchto oblastech vytvořil Nikeforos nová themata (Peloponnesos a Kefalenia), další byla zorganizována na severu (Makedonia a Thessalonike), protože zde hrozilo vážné nebezpečí ze strany Bulharů.

V zahraniční politice už Nikeforos úspěšný nebyl. Od samého začátku jeho vlády činili arabští velitelé výpady do Malé Asie a roku 806 se sám kalif Hárún-al-Rašíd postavil do čela vojenské výpravy a dobyl města Herakleiu a Tyanu. Nikeforos byl donucen uzavřít s ním nevýhodný mír a zavázal se platit mu vysoký roční tribut. Ještě nebezpečněji vypadala situace na severu Balkánu. Po vyvrácení avarského kaganátu byla severozápadní hranice bulharského státu zajištěna a bojovný chán Krum zahájil expanzivní politiku proti Byzanci. Dobył město Srēm (Sirmium), Krum postupoval potom podél pobřeží Černého moře, roku 808 dosáhl řeky Strymon a v následujícím roce dobyl hlavní byzantský opěrný bod v této oblasti – město Serdika (Sofia).

Hostina chána Kruma. Miniatura z rukopisu slovanského překladu kroniky Konstantina Manassa (polovina 14. století)

To přimělo Nikefora, aby proti němu zorganizoval velkou válečnou výpravu. Roku 811 skutečně dosáhl až Krumova sídelního města Plisky, dobyl ji a vyplnil. Krum, který se se svou armádou uchýlil do okolních hor, mu nabídl mír, ovšem Nikeforos, přesvědčený o síle své armády a pohrdající barbary, jeho nabídku arogantně odmítl. Bulharům se však podařilo nastrojít Byzantincům při jejich zpáteční cestě léčku; v horské soutěsce byli přepadeni a úplně rozdraceni a v následující bitvě padl i sám císař a jeho syn a následník Staurakios byl těžce raněn. V doprovodu zbytků armády se jen s námahou dostal do Konstantinopole, kde svému zranění po několika měsících podlehl. Z lebky zabitého císaře si chán Krum dal zhotovit pozlacenou

číši, z níž potom při hostině připsjel bojarům na oslavu svého vítězství.

Po Staurakiově smrti byl císařem prohlášen Nikeforův zeť Michael I. Rhanga-be (811–813). Byl to slabý císař neschopný vlastních rozhodnutí. Zcela podléhal vlivu radikálních mnichů kláštera Studios a pod jejich vlivem také odmítl učinit ústupky, které si chán Krum kladl jako podmínku pro uzavření míru. Byzantské síly ovšem nestačily bulharskému náporu úspěšně čelit a Michael I. utrpěl další porážky a ztráty. Ve snaze najít proti Bulharům spojence, vyslal poselstvo ke Karlu Velikému, které ho oslovilo titulem *basileus*. Tento ústupek měl být oslaben jemnou nuancí: titul postrádal dodatek *ton Rhomaion* (císař Římanů), což mělo vyjádřit, že nemá univerzální charakter. Bylo to však poprvé, co Byzantinci přiznali tento titul cizímu vládcovi a ve skutečnosti se tak zřekli nároku na nejvyšší světskou suverenitu. Na tento ústupek jim však žádnou pomoc nepřinesl. Karel Veliký postoupil sice Byzanci některá města v severní Itálii a Dalmácii, která krátce předtím dobyl. Proti Bulharům však vojensky nezasáhl a Byzantinci utrpěli další zdrcující porážky.

Obnova ikonoklasmu

Vojenské neúspěchy byly příčinou státního převratu. Michael I. byl sesazen a poslán do vyhnanství a vlády se ujal strateg thematu Anatolikon Leon V. Arménský (813–820). Jeho prvním úkolem bylo zachránit Konstantinopol před Bulhary. Krum roku 813 dobyl Adrianopol a postupoval až k hlavnímu městu. Na zimu se sice stáhl do Adrianopole, ale hned na jaře 814 se připravoval k novému útoku. Leon se s ním pokusil vyjednat o mír, ale neobratný pokus jednoho nižšího důstojníka chána zabít, jednání zmařil. Začalo obléhání Konstantinopole, o to nebezpečnější, že Krum získal na svou stranu i vojenské inženýry a techniky z řad řeckých přeběhlíků. Město zachránila náhlá smrt bulharského

chána. Bez svého vůdce se hordy Bulharů stáhly zpět. Nový chán Omurtag pak nastolil nový politický kurs. Místo větší expanze se rozhodl věnovat všechny své síly vnitřní výstavbě bulharského státu. Uzavřel s císařem „třicetiletý mír“, který on sám i jeho nástupci dodržovali. Naproti tomu však urputně odmítal šíření byzantského vlivu do bulharské společnosti, a proto také bránil všem pokusům o proniknutí křesťanství do své země.

Vojáci maloasijských themat byli ve své většině nakloněni ikonoklastickým myšlenkám a vojenské porážky posledních let jen vzbuzovaly přesvědčení, že jde o boží trest za obnovu kultu obrazů. Leon V. tento názor plně sdílel. Proto roku 815 svolal církevní sněm, který měl zvrátit usnesení Irenina koncilu z roku 787. Druhá etapa ikonoklasmu však byla už jen matným odleskem původního hnutí. Z větší části šlo o záležitost církevních kruhů. I když argumentace ikonoklastů byla v mnoha ohledech značně propracovanější, celému hnutí chyběl vášnivý zápal lidových mas, který byl tak charakteristický pro obě protivné strany za vlády Leona III. a Konstantina V. Kopronyma. Zato však Leon V. mnohem energičtěji než jeho předchůdci vyžadoval naprostou poslušnost církve vůči autoritě císařské moci, což byla do určité míry i reakce na jednání studitských mnichů, kteří se tvrdě stavěli proti zasahování císaře do církevních záležitostí. I to byl jeden z důvodů, proč Leon V. poslal Studity hned po koncilu roku 815 do vyhnanství.

Leon V. byl zavražděn při vánočních bohoslužbách roku 820 v kapli císařského paláce. Údajně šlo o útok fanatických ikonodulů, ale v pozadí celé akce stál jeho někdejší přítel Michael z Amoria, který mu před sedmi lety pomáhal k dosažení vlády a byl za to odměněn vysokou vojenskou hodností. Celá první třetina jeho vlády byla však vyplněna občanskou válkou, jež svým rozsahem neměla do té doby obdoby.

Společně s Leonem Arménským a Michaelem Amorijským se povstání Bardana Turka zúčastnil a s nimi ho také při neúspěchu revolty opustil jejich společný přítel Tomáš zvaný Slovan, protože pocházel z helenizované slovanské rodiny přesídlené kdysi do Malé Asie. Spolu s Michaelem pomáhal na trůn Leonu Arménskému a nyní se cítil opomenut. V Malé Asii proto začal shromažďovat vojska, pro něž hledal spojence, kde jen bylo možno. Důležitou roli v něm hráli cizí žoldnéři, jichž byl až dosud velitelem a kteří nyní jeho uzurpaci podporovali. Vydával se za ochránce kultu obrazů a prohlašoval se za Konstantina VI. Pokoušel se využít rivalit mezi provinciemi a hlavním městem. Především však se snažil získat na svou stranu všechny nespokojené. Jeho povstání nechyběly určité sociální rysy, zároveň se však spojoval i s aristokracií, kteří se cítili ústřední vládou odstrčení a chtěli jeho povstání využít pro své osobní cíle. Usiloval i o spojenectví s arabským kalífem Mamúnem a na čas se s částí svých oddílů uchýlil na jeho území v Sýrii, kde se nechal korunovat antiochijským patriarchou, což byl čin, jenž byl do té doby bez jakéhokoliv precedentu.

Tomášovi se podařilo shromáždit velkou armádu, v jejímž čele roku 821 přitáhl před Konstantinopol a začal ji obléhat. Síly jeho vojska však na zdolání konstantinopolských hradeb nestačily. Obléhání se protahovalo a vojsko uzurpátora se začalo pomalu rozkládat. Rozhodující obrat v bojích způsobilo bulharské vojsko, které chán Omurtag, věren mírové smlouvě, poslal byzantskému císaři na pomoc a jež napadlo dobyvatele zezadu. Tomáš se stáhl do

Arkadiopole, kde se ještě téměř půl roku dokázal bránit, ale pak se vzdal a byl i se svými hlavními stoupenci popraven.

Vláda Michaela II. (820–829) nebyla ničím pozoruhodná. Jak na východní, tak na severní hranici vládl poměrný klid. Nový nepřítel se ovšem objevil na moři. Silná skupina Arabů ze Španělska, která se uchýlila do Egypta, napadla roku 827 ostrov Krétu, z něž učinila svou pevnost. Odtud pak po několik desetiletí Arabové loupeživými nájezdy napadali řecké přístavy a ohrožovali byzantské obchodní loď. Jiná skupina Arabů ze severní Afriky se přibližně v téže době vydala na Sicílii. Roku 831 dobyli tito Arabové Palermo a ve svých výbojích soustavně pokračovali, až se během jednoho století v jejich moci ocitl celý ostrov.

Na rozdíl od svého otce byl Michaelův syn a nástupce Theofilos (829–842) velmi vzdělaný člověk; neomezoval se jen na řeckou tradici, ale byl i obdivovatelem arabské kultury a dal se jí inspirovat zejména ve stavební činnosti. Vyznačoval se velkým smyslem pro spravedlnost a snažil se sám napravovat různé přehmaty svých úředníků. Věnoval velkou pozornost zdokonalení administrativní soustavy. Mimo jiné se staral o posílení byzantských držav na Krymu, z nichž vytvořil nové thema. Chtěl tím posílit obchodní i strategické zájmy říše. Udržoval dobré styky s Chazary, jimž na jejich žádost poslal byzantské inženýry, aby jim postavili síť obranných pevností. Využil vnitřních zmatků v arabském kalifátu pro rozšíření byzantské moci na východě. Zprvu v tom byl úspěšný, ale roku 838 Arabové zahájili novou ofenzivu a dobyli město Amorion, odkud pocházela vládnoucí dynastie a jež bylo jedním z hlavních byzantských vojenských i správních center ve střední části Malé Asie. Několikrát musel zasáhnout i proti některým slovanským kmenům v Řecku, které nepřestávaly vzdorovat svému porobení.

Theofilos se stejně jako jeho otec hlásil k ikonoklasmu, ale projevoval velkou umírněnost a ke sporům jednotlivých církevních stran se stavěl velmi vlažně. I za jeho vlády docházelo ovšem k určitému pronásledování ikonodulů, zejména po roce 837, kdy byl konstantinopolským patriarchou ustanoven Ioannes Grammatikos, muž mimořádně vzdělaný, ale také vášnivý odpůrce obrazů. Tyto spory byly většinou jen záležitostí církevních kruhů a byly namířeny zejména proti mnichům; ve skutečnosti se omezovaly také jen na hlavní město a vzdálenější oblasti říše už nezasáhly. Ikonoklasmus ztratil v byzantské společnosti význam a vládu císaře Theofila nepřetrval.

Temné období byzantské kultury

Arabská expanze a dočasná obsazení větší části Balkánu a Řecka Slovany a různými nomádskými kmeny měly za následek nejenom pokles společenského a hospodářského života v Byzanci. Ruku v ruce s tím došlo i k úpadku a určité proměně života kulturního.

Pozdně antické římské impérium bylo společností v podstatě polycentrickou a do značné míry i multikulturní. Jakkoliv byl význam Konstantinopole i v kulturním životě prvořadý, svou důležitost měla a určitou protiváhu hlavnímu městu představovala i četná jiná velká města, zejména Alexandrie a Antiochie, a vedle nich i řada měst menších jako Berytos, Gaza, Pergamon, Athény, Soľuň aj. Řečtina byla jistě v kulturním životě dominujícím jazykem, ve státní sprá-

vě a v soudnictví a také v armádě se však stále ještě užívalo latiny. Na východě se různé domácí jazyky stále silněji stávaly základem rozvíjejících se místních kultur (koptské v Egyptě, syrské aj.), které se uplatňovaly zejména v církvi a nannoze tvořily oporu různých odstředivých a separatistických tendencí. To vše se v důsledku cizích výbojů a zejména ztráty bohatých východních provincií v průběhu 7. století mění. Řečtina se stává v byzantské říši jediným a přímo výlučným kulturním jazykem (i když v různých oblastech příslušníci místních etnik nepřestávají ještě dlouho ve styku mezi sebou užívat své vlastní řeči) a Konstantinopol nabývá dominantní postavení i jako kulturní centrum.

Proměna a úpadek kulturního života byly do velké míry způsobeny i vnitřními faktory, změnami ve společnosti, a zejména úpadkem či přímo zánikem měst. Rétorika, filozofie, krásná literatura byly dílem, ale určitým způsobem i projevem společenského postavení vyšší městské vrstvy. Architektura a výtvarné umění nezbytně závisely na patronech a mecenáších, kteří poskytovali hmotné prostředky. Úpadkem této společenské vrstvy, jež v mnoha oblastech říše vymizela zároveň s městy, se naráz ztratily hmotné prostředky, které činnost umělců umožňovaly. Ztenčené příjmy státu a zvýšené nároky na jeho obranu rovněž nedovolovaly císařům pokračovat ve financování nádherných staveb v takové míře, jak to činili jejich předchůdci. Hmotný nedostatek pak umocňovaly ještě ideologické překážky – nepřátelský postoj ikonoklastů k výtvarnému umění a u mnohých z nich i k tvorbě literární, či aspoň vůči těm literárním žánrům, které se vymykaly jejich úzce církevnímu pohledu.

Zdá se, že v této době se téměř zhroutil trojdílný vzdělávací systém pozdní antiky. Základní školství nepochybně pokračovalo ve všech zbylých městech. Nešlo sice o školy jako instituce, ale spíše o jednotlivé učitele, které však bylo možno často nalézt i ve vesnicích. Mezi jejich žáky nebyli také jenom chlapci, ale mnohdy i dívky. Znalost čtení a psaní byla i v Byzanci mnohem více rozšířena než na latinském západě. Nicméně i v systému základního vzdělání došlo k zajímavé proměně. Pro výuku čtení už nebyly používány jen klasičtí autoři, ale velmi často biblické žalmy, k nimž byl sestaven jednoduchý gramatický komentář. Žáci se tedy mohli naučit číst a psát, aniž by vůbec byli přišli do styku s klasickou řeckou literaturou.

Středního a vyššího vzdělání bylo však v této době možno nabýt, až na řídké výjimky, už jenom v Konstantinopoli. Může se zdát jako paradoxní, že vyšší řecké vzdělání bylo v této době mnohem více rozšířeno mezi řeckým obyvatelstvem měst v Sýrii a Palestině, jež byla pod arabskou vládou, než v samotné Byzanci. Zdá se, že někdy v této době zanikla i konstantinopolská univerzita. Vyprávění, že císař Konstantin Kopronymos dal univerzitu spálit i s profesory, kteří tam působili, je nepochybně jen pozdější propagandistickou legendou vzniklou v ikonodulském prostředí. Jako instituce však tato škola zanikla, i když zřejmě i nadále jednotliví vynikající učenci působili jako pedagogové, kteří udržovali tradice antické vzdělanosti. Mezi nimi vynikl zvláště Georgios Choiroboskos (druhá polovina 8. století), který byl *chartofylakem* (archivářem) v úřadu patriarchy a zároveň působil jako *ekumenický učitel*. Z jeho rozsáhlého díla, v němž se věnoval zvláště básnické prozodii, se vesměs dochovaly jen fragmenty v zápiscích jeho žáků. Stejně tak pozdější patriarcha Tarasios učil svého žáka Ignatia Diakona základem antické metriky.

... Ovšem básnictví v klasickém stylu zcela mizí. Za zmínku stojí jediná žena, která se v Byzanci proslavila v tomto oboru, básnířka Kasia (první polovina 9. století). Vedle náboženské poezie psala také sentence a epigramy na různá témata, v nichž někdy užila i starých motivů. Naproti tomu vzniklo množství poezie pro liturgické účely. I v této době vznikala ještě kontakia, ovšem nyní hlavně na náměty ze životů svatých. Vedle kontakia se však stále více prosazuje nový druh liturgických hymnů – *kánon*, skladba mnohem obsírnější a mnohověrnější. V principu kánon sestával z devíti ód, do nichž se však, zejména u kánonů pro zvláštní svátky, vkládaly další skladby (*hirmoi, troparia*). Struktura těchto kánonů byla spíše panegyrická (oslavná) než narativní, ale kánon zato umožňoval, ba přímo vyžadoval větší hudební různorodost než kontakion, v němž se každá část zpívala na stejnou melodii.

V tomto období hojně pokračuje tvorba hagiografická (životy svatých). Historiografie antického stylu zcela ustala a jediným historickým žánrem zůstává kronika. Nejvýznamnějším kronikářem tohoto období je Theofanes Homologetes (Vyznavač; 760–818), který navázal na dílo svého přítele Georgia Synkella. Jeho dílo je jediným důkladnějším historickým pramenem pro poznání období 769–813. Za zmínku stojí ještě krátká kronika patriarchy Nikefora, proslulého obhájce kultu obrazů, kterou napsal ve vyhnanství, kam byl poslán po svém sesazení roku 815. Ještě mnohem dříve však Nikeforos napsal krátký historický spis zvaný *Breviarium Nicephori*, v němž chtěl navázat na dílo Theofylakta Simokaty; i ten má sice rovněž formu kroniky, ale objektivitou svých údajů se blíží historickým dílům jeho antických předchůdců.

Teologické spory daly vzniknout bohaté polemické literatuře. V 7. století byl nejvýznamnějším církevním autorem Maximos Vyznavač, navazující ve své tvorbě ještě na vysokou úroveň polemik 5. a 6. století. Polemická literatura vyvolaná ikonoklastickými spory byla sice značně rozsáhlá, ovšem svou úrovní už ani zdaleka nedosahovala dřívější úrovně. Spisy ikonoklastických autorů byly vesměs zničeny a můžeme si o nich udělat představu jen z citací použitých jejich protivníky v opačném táboře. Největším teologickým teoretikem obrany kultu obrazů byl Ioannes z Damašku († kolem 750), Řek žijící v Sýrii, a tedy mimo dosah moci ikonoklastických vládců. Napsal ovšem i řadu jiných polemických spisů proti různým herezím, a především několik kompendií, které představují souhrn veškerého tehdejšího teologického vědění. Je to dílo povytce kompilační bez významnějších původních myšlenek, jeho originalita však spočívá ve způsobu, jímž uspořádal svou argumentaci. Na další byzantskou teologickou literaturu mělo dílo Ioanna z Damašku nesmírný vliv.

Na byzantském území patřil k největším polemikům s ikonoklasmem zmíněný patriarcha Nikeforos. Vůdcem mnišské opozice proti ikonoklasmu byl Theodoros z kláštera Studios. Jeho dílo, jež prozrazuje dobrou znalost klasické literatury, zahrnuje množství žánrů: liturgickou poezii, příručku pravidel mnišského života, polemické spisy, homilie a panegyriky. Nejzajímavější jsou však jeho dopisy, jichž se dochovalo na 550 a jež byly adresovány významným osobnostem té doby nejen v Byzanci, ale i v oblastech za hranicemi říše. Představují pozoruhodný dokument o duchovním životě byzantské společnosti. Zajímavým svědectvím o stavu tehdejšího kulturního života jsou i zprávy, že v nejednom případě církevní hodnostáři v Konstantinopoli vymáhali od klášterů v různých

Kostel ve Skripu (9. století)

provinciích, aby jim zaslaly knihy chované v jejich knihovnách. Výmluvně to ukazuje, jaký nedostatek knih panoval i v samotném hlavním městě.

Ani v tomto „temném období“ nebyly úplně přerušeny antické tradice v oboru přírodních věd. Lékařská díla této doby, ať už šlo o spisy Paula z Aiginy v 7. století či Stefana Iatrosofista na začátku 9. století a řady dalších, byla vesměs kompilacemi založenými na poznatcích Galenových, které ovšem tito autoři poznávali především prostřednictvím medicínské encyklopedie sepsané Orebasielem ve 4. století. Zajímavý je krátký spis mnicha Meletia z 9. století o fyziologii a anatomii lidského těla.

Kallinikův vynález „řeckého ohně“ na konci 7. století rovněž dokládá přežívání alexandrijských znalostí v oboru přírodních věd, i když více než o vědecký výzkum šlo o praktické využití předávaných poznatků. Stejně tak se udržovaly, byť jen ojediněle, znalosti matematiky. Na začátku 9. století našel Leo, pozdější učitel filozofie v Konstantinopoli a posléze arcibiskup v Soluni, na ostrově Andros starého mnicha, který ho mohl seznámit s vyšší matematikou. Po příchodu do Konstantinopole se Leo, nazývaný pro své jedinečné znalosti Matematik, stal přímo živou legendou. Byl mu přičítán i vynález (šlo ovšem spíše o znovuzavedení) světelného telegrafu, jímž mohly být předávány důležité zprávy z hraničních oblastí až do Konstantinopole během jediného dne. Leonova proslulost přesáhla hranice říše a arabský kalif Mamún nabídl prý císaři Theofilovi ohromnou sumu ve zlatě, když mu Leona pošle do Bagdádu, což ovšem Theofilos odmítl.

Výtvarné umění této doby bylo velice chudé. Mnoho uměleckých děl, přenosných ikon, ale i nástěnných maleb a mozaik bylo ikonoklasty zničeno; někdy

3 VRCHOLNÉ OBDOBÍ BYZANTSKÉ ŘÍŠE

Mozaika znázorňující svatého Demetria mezi hodnostáři města Soluně (první polovina 7. století)

byly nahrazeny nefigurativní výzdobou s rostlinnými či geometrickými motivy, v níž dominovalo znamení kříže. Za celé toto období bylo postaveno jen několik monumentálních církevních staveb. Byl obnoven chrám svatě Ireny v Konstantinopoli, zničený při zemětřesení roku 740. Koncem 8. století byl v Soluni postaven metropolitní chrám Boží Moudrosti jako symbol byzantské moci v městě tak těžce ohrožovaném Slovy a Bulhary. Je to masivní bazilikální stavba o třech lodích s velkou kopulí nad centrálním prostorem. Jiný chrám tohoto typu byl postaven v polovině 9. století ve Skrípu ve středním Řecku. I ten se vyznačuje masivními vnitřními stěnami, jež oddělují hlavní loď od bočních a názorně tak dokumentují, oč nižší byla stavitelská úroveň této doby ve srovnání s předchozím obdobím.

Ze začátku 7. století, tedy z doby před vypuknutím ikonoklastických nepokojů, pocházejí figurativní malby značně abstrahujícího a stylizovaného provedení v kostele sv. Demetria v Soluni, které znázorňují scény ze života tohoto světce. V nartexu chrámu Boží Moudrosti v Soluni lze dodnes vidět geometrickou mozaiku, jež byla zřejmě součástí ikonoklastické výzdoby. Lze se jen dohadovat, jak byly zdobeny paláce velmožů a jiné světské stavby. Ve velké měšitě v Damašku se dochovaly bohaté naturalistické nefigurativní mozaiky provedené řeckými umělci. Tyto arabské stavby se pak někdy stávaly vzorem pro stavitelství v Byzanci. Naznačuje to zpráva, že si císař Theofilos dal pod dojemem líčení nádher kalifova paláce v Bagdádu postavit podobný palác v Konstantinopoli a nechal jej vyzdobit podobným způsobem.

Byzantská kultura 7. a 8. století byla značně chudá a vyznačovala se průměrností; elitistické snahy o umělecky dokonalá díla vyjadřující vytržebný vkus vyšších společenských vrstev, tak charakteristická pro období pozdní antiky, zde neměly místo. Byla to čistě prakticky orientovaná kultura společnosti zápasící o přežití, postrádající smysl pro rafinovaný vkus a eleganci. A jestliže v některých směrech přece jen sledujeme literární a uměleckou činnost vynikajících jedinců, kteří se vymykali průměru a navazovali na dřívější antické tradice, je příznačné, že vesměs působili až v době na přelomu 8. a 9. století či později, tedy po pádu první vlny ikonoklasmu. Byla to doba prvního kulturního oživení, která připravovala nový mohutný rozkvět byzantské kultury o půl století později, který se běžně označuje jako „makedonská renesance“.

Obnovení kultu obrazů, k němuž došlo záhy po smrti císaře Theofila, znamenalo netoliko definitivní ukončení dogmatických sporů, které otráslas východní církvi téměř od okamžiku, kdy bylo křesťanství římským státem oficiálně povoleno, ale zároveň překonání společenské a duchovní krize, kterou byzantská společnost po delší dobu procházela. Byla tak zahájena epocha největšího rozmachu byzantské říše, který se projevil ve všech oblastech politického i kulturního života.

Po staletích, kdy říše stěžila hájila svou existenci proti útokům a nájezdům různých nepřátel, přešla Byzanc znovu do ofenzivy a podařilo se jí postupně obnovit svou vládu nad řadou ztracených oblastí. Její území se opět rozprostíralo od jižní Itálie až po Eufkrat a severní hranici tvořily řeky Dunaj a Dráva. Říše obnovila svou moc i na moři, i když se už nikdy nestala jedinou námořní velmocí ve východním Středomoří. Svůj politický vliv však byzantská říše neprosazovala pouze válečnými akcemi, ale i obratnou diplomacií a působením církevních misí, které vtahovaly národy za hranicemi říše do sféry byzantské civilizace.

Vnější rozmach říše byl jen logickým důsledkem a projevem její vnitřní síly. V průběhu této epochy se dotvářely byzantské administrativní, právní i společenské instituce, které daly říši osobitou podobu. Bylo to zároveň období nového hospodářského rozmachu, projevujícího se v oživení řemeslné výroby a s ním spojeném novém rozvoji městského života. Zároveň se však v úzké souvislosti s vojenskými výboji začaly v sociální struktuře objevovat i nové společenské síly, zejména v podobě provinciální aristokracie, která představovala současně oporu i nebezpečí pro centralizovanou byrokratickou správu a nakonec i pro absolutní císařskou moc.

A konečně bylo toto období i dobou velké tvůrčí aktivity a nového kulturního rozkvětu. Jeho nástup byl poznamenán jmény velkých učenců, kteří usilovali o oživení klasické vzdělanosti, a vyústil v činnost celé plejády encyklopedistů soustředěných kolem literáta a učenice na císařském trůně – Konstantina Porfyrogenneta. Je to období prvního byzantského humanismu vrcholícího v tzv. makedonské renesanci, která po určité sterilitě ikonoklastického období znovu přináší nejen rozsáhlou a žánrově mnohotvarou tvorbu literární, ale i prudký rozmach monumentálního výtvarného umění. Byla to epocha, kterou lze právem označit za zlatý věk byzantské civilizace.

Počátky nového rozmachu

Vrcholný rozmach byzantské říše se obvykle spojuje s vládou makedonské dynastie, ale jeho počátky byly ve skutečnosti položeny už za vlády posledního příslušníka amorijské dynastie. Michael III. (842–867) byl v době smrti svého otce Theofila ještě malým dítětem a vlády se místo něj ujala jako regentka jeho matka Theodora. Podobně jako o 70 let dříve císařovna Irena spatřovala Theodora svůj hlavní úkol v obnovení kultu obrazů, na rozdíl od ní však neusilovala o samovládu a při řízení státních záležitostí se opírala o řadu zkušených

Zlatý solidus s portrétem Michaela III.

a schopných mužů. Byli to zejména její vlastní bratři Bardas a Petronas a především eunuch Theoktistos, *logothetes tu dromu* (správce státní pošty, ve skutečnosti však nejvyšší státní úředník), který byl Theodoriným nejmenovaným spoluvládce.

S jejich pomocí svolala v březnu 843 na první neděli postní církevní synodu, která odsoudila ikonoklasmus jako herezi a oficiálně vyhlásila obnovení kultu obrazů svatých v celé byzantské říši. Tento akt se už nikde neseťkal s vážným odporem, ale umírněnost synody, jež rozhodla, že biskupové, kteří se odřeknou ikonoklasmu, smějí zůstat na svých stolicích, vyvolala

hluboké pobouření mezi radikálními mnichy a vedla k další roztržce v církvi, která vyústila v nové vypovězení Studitů z Konstantinopole.

Theoktistos se projevil jako vynikající úředník a byzantská říše dosáhla za 14 let, kdy ji fakticky spravoval, značné prosperity. Mezitím ovšem Michael III., kterému se později dostalo pro nezřízený způsob života přezdívky „Opilec“, dospěl a těžko snášel poručnictví své matky a jejího oblíbence. Toho využil jeho ctižádostivý strýc Bardas a z jeho podnětu byl roku 855 Theoktistos na Michaelův příkaz zavražděn a Theodora zbavena mocí a později dokonce poslána do kláštera. Michael byl senátem prohlášen za *autokratora*, ale skutečně vlády se ujal Bardas, kterému byl později udělen titul *kaisar*, což z něj činilo případného následníka trůnu.

Také Bardas se projevil jako schopný vládce. K jeho předním zásluhám patří obnovení konstantinopolské univerzity, umístěné v císařském paláci Magnaura. I v zahraniční politice vyvinul úspěšnou aktivitu. Už za Theoktistova regentství podniklo byzantské loďstvo úspěšnou výpravu proti Egyptu a dobylo, byť jen dočasně, přístav Damiettu. Pokus o znovudobytí Kréty sice selhal, ale hned po Bardově uchopení moci rozvinul jeho bratr Petronas úspěšnou ofenzivu v Malé Asii, která vyvrcholila na podzim roku 863, kdy v bitvě svedené na hranicích themat Paflagonia a Armeniakon Byzantinci zcela zničili vojsko emíra města Melitene, který sám na bojišti padl.

Mezitím se na severu nečekaně objevil nový, dosud neznámý nepřítel – Rusové. Roku 860, právě v době, kdy byl císař s vojskem v Malé Asii, napadly nesčetné hordy těchto východních Slovanů vedených normanskými válečníky (Varjagy) Konstantinopol. Na svých lodích vydlabaných z jediného mohutného kmene (*monoxylech*) se přepravili přes Černé Moře a podle líčení současníků svým množstvím přímo pokryli mořskou úžinu před hlavním městem. Jako by se opakovala situace roku 626, kdy hlavní město napadli balkánští Slované ve spojení s Avary. Ani Rusové sice nic nezmožili proti pevným hradbám Konstantinopole, během šesti týdnů však strašlivým způsobem vyplnili a zpusťovali její široké okolí. Při zpáteční cestě většina slovanských člu-

nů ztroskotala v bouři v Černém moři, ale v Byzanci si dobře uvědomili, že tím toto nebezpečí natrvalo nezmizelo. Zřejmě z toho důvodu císař vyslal ještě téhož roku vyslance k Chazarům, sídlícím v jihoruských stepích, aby s nimi obnovili spojenecké svazky zaměřené proti nebezpečnému sousedu na severu.

Církevní rozkol a misie k Slovanům

Po smrti umírněného patriarchy Methodia byl za jeho nástupce vybrán syn někdejšího císaře Michaela I. Ignatios, jenž byl už od svých čtrnácti let mnichem a plně převzal mentalitu tohoto prostředí. Byl přísných mravů, zato ke světskému vzdělání choval přímo bytostný odpor. V církevních otázkách byl nesmlouvavý, i když se do jeho rozhodování často mísily čistě osobní motivy. Zatímco s vládou císařovny Theodory dobře vycházel, mezi ním a Bardou vznikl silný odpor, jenž vyvrcholil, když Ignatios Bardovi na svátek Zjevení Páně v lednu roku 858 zakázal vstup do chrámu Boží Moudrosti. Byla to nejen osobní urážka, ale přímo výzva vládní moci. Bardas pak využil ještě dalších Ignatiových projevů odporu proti císařské autoritě a poslal ho do vyhnanství; před tím však Ignatia ještě donutil podepsat prohlášení, že abdikuje dobrovolně.

Za Ignatiova nástupce byl vybrán Fotios, jeden z nejvzdělanějších Byzantinců své doby, zcela bezúhonný, jenže laik a stejně jako kdysi Tarasios představený císařské kanceláře (*protoasekretis*). I on obdržel během jediného týdne všechna duchovní svěcení a na hlavní vánoční svátek roku 858 byl vysvěcen na patriarchu. Podle běžného zvyku oznámil Fotios své zvolení ostatním patriarchům, tedy i patriarchovi Západu – římskému papeži. Tím byl od téhož roku Mikuláš I., jedna z nejvýraznějších postav na římském stolci v raném středověku, který měl ambici prosadit nadřazenost papežské moci jak v celé církvi, tak vůči světským panovníkům. Papež proto vřele přivítal, když se byzantští biskupové, kteří zůstali věrni Ignatiovi, k němu obrátili se stížností proti Fotiově konsekraci. Po svých legátech, které poslal do Konstantinopole, prohlásil Fotiovu volbu za neplatnou a odvoláváje se na svůj primát v církvi (Byzanci a ostatními východními patriarchy ovšem neuznávaný), si vyhradil právo rozhodnout, kdo by se měl stát konstantinopolským patriarchou. Fotios ovšem toto nehorázné zasahování do práv byzantské církve odmítl a nakonec roku 863 došlo k oboustranné exkomunikaci z církve. Tím nastal rozkol (schizma) mezi východní a západní církví.

Příčinou rozkolu bylo ovšem více než jen úzké osobní zájmy a nevraživost obou rivalů. V té době začal hrát svou roli dogmatický spor o tzv. *filioque*, tj. o dodatek do *Vyznání víry*, že Duch svatý pochází nejenom z Otce, ale i ze Syna, který prosazovali zejména franští biskupové, ale který východní církev rozhodně odmítala. V pozadí byly i motivy čistě mocenské a hmotné. Papež si kladl jako podmínku pro uznání Fotia navrácení Sicílie a jižní Itálie pod římskou jurisdikci (což by také znamenalo navrácení příjmů z nich plynoucích) a zároveň uznání nároků papežského stolce na oblast Illyrika, toho času ovšem obsazenou nepokřtěnými barbary.

Za této situace došlo k události, jež měla mít dlouhodobě mimořádný historický dosah, i když z hlediska současníků šlo jen o záležitost podružného významu, která posléze skončila – posuzováno z hlediska byzantských mocenských zájmů – neúspěchem. Bylo to vyslání byzantské církevní mise na Velkou Moravu.

Byzantská misijní činnost mezi sousedními národy, až do vlády Justiniána značně aktivní, prakticky ustala v době krize 7. století a za ikonoklastických sporů. V souvislosti s novým mocenským rozmachem Byzance došlo však ke značnému oživení i v tomto směru. V popředí byzantského zájmu stálo přirozeně Bulharsko. Chán Boris, který tam vládl od roku 852, dodržoval mírovou smlouvu uzavřenou na začátku století chánem Omurtagem, ale stejně jako jeho předchůdci bránil šíření křesťanství, zejména pokud je hlásali řečtí kněží, protože se obával politických důsledků, jež by mohlo mít přijetí byzantské ideologie a kultury v jeho zemi.

Proto v Konstantinopoli nepochybně muselo vyvolat údiv, když se tam – asi roku 862 – objevili poslové z daleké neznámé slovanské země za Dunajem a žádali císaře jménem svého knížete, aby jim poslal misionáře a biskupa, který by pro ně vybudoval samostatnou církevní diecézi. Moravského knížete Rastislava k této žádosti vedla snaha vymanit se ze závislosti na východofranském, zejména bavorském episkopátu. Okamžité vyslání biskupa nepřicházelo v úvahu, ale císař souhlasil s vysláním misionářů a Fotios pro tento úkol vybral jednoho ze svých nejschopnějších žáků – Konstantina Filosofova – s jeho bratrem Metodějem, kteří se krátce předtím osvědčili při diplomatické misi k Chazarům.

Oba bratři pověření přijali, ovšem s podmínkou, že při své činnosti mezi moravskými Slovy budou moci využít svých překladů *Písma* a jiných teologických textů do slovanské řeči, pro niž Konstantin dokonce vytvořil zvláštní abecedu (tzv. *hlaholici*), skvěle vystihující fonetické zvláštnosti slovanského jazyka. Zda už v Konstantinopoli zamýšleli přeložit i liturgické texty a sloužit ve slovanském jazyce i bohoslužby, či zda tato myšlenka vznikla – jak se zdá – až na Velké Moravě, nelze jednoznačně rozhodnout; v každém případě ji tam však uskutečnili.

Byl to ve své době přímo převratný počín. Na západě byla literárním jazykem jediné latina. Na křesťanském východě byly známy četné národní kultury s literaturou a dokonce i liturgií ve vlastním jazyce – koptská v Egyptě, syrská, arménská, gruzínská a jiné. Žádná z nich však nevznikla z podnětu nebo za spoluúčasti oficiálních míst v Konstantinopoli. Byzantská církev byla od svých začátků výlučně řecká. Žádná z předchozích oficiálních byzantských misí se o vytvoření literatury či dokonce liturgie v národním jazyce nepokusila. Konstantinův záměr, k němuž byl zřejmě inspirován vzory raně křesťanského Východu, byl proto něčím neslýchaně novým a souhlas k jeho uskutečnění dostal pravděpodobně jen proto, že jej chtěl uskutečnit ve vzdálené zemi, která se nacházela zcela mimo sféru byzantských mocenských zájmů.

Dějiny cyrilometodějské mise byly plné pozoruhodných zvrátů a paradoxů. Poté co Konstantin za návštěvy Říma zemřel v únoru 869 v jednom z tamních řeckých klášterů pod přijatým mnišským jménem Kyrillos (Cyrillus), Metoděj přece jen docílil zřízení arcidiecéze v moravském státě a uznání jeho panovníka za suveréna. Nestalo se tak ovšem rozhodnutím byzantského císaře a v rámci konstantinopolského patriarchátu, ale díky římskému papeži, který jmenoval Metoděje svým legátem pro slovanské země. Byl to také papež Jan VIII., který schválil užívání slovanské liturgie v moravské arcidiecézi, což se stalo terčem nepřetržitých útoků franského duchovenstva, jež tam také působilo a jež se nechtělo s činností byzantských misionářů a jejich slovanských žáků na Moravě smířit. Pod jejich vlivem také moravský vládce Svatopluk po Metodějově smrti

roku 885 slovanské duchovenstvo ze své země vyhnal, a tím skončila krátká epizoda styků českých zemí a Slovenska s byzantskou civilizací. Kulturní dílo Konstantina-Cyrila a Metoděje však našlo vřelé přijetí u Bulharů, kde se dále rozvíjelo. Odtud se pak šířilo k ostatním jižním a později i východním Slovanům.

Roku 863 došlo po drobných pohraničních potyčkách na bulharsko-byzantských hranicích, vyvolaných špatnou úrodou v Bulharsku, k bitvě, v níž bulharské vojsko utrpělo těžkou porážku. Chán Boris proto požádal o obnovení mírové smlouvy a zavázal se, že se dá pokřtít. Křestním kmotrem se mu stal v zastoupení sám císař Michael. Bulhaři ovšem požadovali zřízení vlastního patriarchátu nezávislého na Konstantinopoli, což v Byzanci samozřejmě odmítli. Zklamaný Boris se proto po nějaké době obrátil do Říma a mezi ním a papežem Mikulášem I. došlo k pozoruhodné korespondenci, z níž se dovídáme zajímavé, často detailní údaje o tehdejšímu způsobu života, zvycích a názorech Bulharů. Zřízení samostatné církevní organizace se však Boris nedočkal ani z Říma, a proto se roku 870 opět vrátil pod konstantinopolskou obedienci. To už byl patriarchou znova Ignatios, jenž nechtěl opakovat tutéž chybu, kterou předtím učinil jeho předchůdce. Poslal do Bulharska několik biskupů s metropolitou v čele. Zemi se tak dostalo vlastní církevní organizace – ta byla však řecká a podléhala Konstantinopoli. A to byl důvod, proč Boris, který se stále obával byzantské hegemonie, na svém území vřele přivítal slovanské duchovní vyhnané z Moravy po smrti arcibiskupa Metoděje, protože v nich viděl protiváhu vlivu řeckého kléru ve své zemi.

Nástup makedonské dynastie

V Byzanci mezitím došlo k pronikavým politickým změnám. Roku 867 se dostal k moci nový císař Basileios I. (867–886) a založil dynastii, která bývá podle oblasti, odkud do Konstantinopole přišel, nazývána makedonská, i když Basileiova rodina zřejmě původně pocházela z Arménie. Společenský vzestup Basileia byl oslnivě strmý, přestože morálně jistě ne právě příkladný. Pocházel z chudé selské rodiny a svou kariéru začal ve službě u stratéga Makedonie. Ctižádost však vedla mladého muže, aby si hledal štěstí v hlavním městě. Pro svou zručnost při ovládání koní se dostal do služby u jednoho z předních příslušníků nejvyšších kruhů konstantinopolské společnosti, kde si ho povšiml sám císař a povolal jej do svých služeb. Basileios se stal Michaelovým komorníkem a osobním důvěrníkem. Císař jej dokonce přinutil k tomu, aby se rozvedl se svou manželkou a vzal si za ženu jeho někdejší milenku, kterou kdysi sám musel na naléhání své matky zapudit.

Byzantský císař jako vládce světa.
Mramorový disk z 12. století

Mezi Basileiem a císařovým strýcem Bardou, který se obával ztráty svého vlivu, rostlo napětí, jež vyvrcholilo tím, že ho Basileios roku 866 s Michaelovým souhlasem osobně zavraždil. O měsíc později byl pak slavnostně korunován Michaelovým spolucísařem. Ale ani to Basileiovi nestačilo. V noci 23. září 867 dal Michaela, když v opilosti tvrdě usnul, zavraždit a ujal se jako *autokrator* neomezené vlády.

Vzdor pochybným metodám, jimiž se chopil moci, se Basileios projevil jako schopný panovník. Jeho nástup měl za následek ostré otočení politického kursu. Protože mu bylo zřejmé, že bude muset čelit opozici intelektuálních kruhů podporujících Bardu, poslal Basileios jejich uznávaného představitele, patriarchu Fotia den po svém nástupu do vyhnanství a do čela církve postavil opět Ignatia. Chtěl tím získat podporu mnišských kruhů a zároveň dosáhnout urovnání vztahů s Římem. Mocenským nárokům papežské kurie však nemínil jakkoliv vyhovět. Koncem roku 869 svolal církevní koncil, který měl projednat a potvrdit Fotiovo sesazení, protože Basileios rozhodně odmítal myšlenku, že by se do otázky obsazení konstantinopolského patriarchátu měl jakýmkoliv způsobem vměšovat římský papež z funkce svého úřadu. Rovněž odmítl papežovy nároky na jižní Itálii a když v únoru 870, na samém konci jednání koncilu, přišli do Konstantinopole vyslanci Bulharů, dal si ještě dodatečně jeho účastníky potvrdit, že Bulharsko patří pod pravomoc konstantinopolského patriarchy.

Prvním nepřitelem, s nímž se Basileios musel vyrovnat, byli paulikiáni – dualistická sekta, jež (podobně jako pozdně antičtí manichejci) vycházela z učení o nesmiřitelném protikladu principů Dobra a Zla. Byla to směs prvků perského zoroastrismu a křesťanství, z něhož ovšem paulikiáni uznávali pouze evangelia a listy Pavlovy. Za první fáze ikonoklasmu byli v Byzanci paulikiáni trpěni, ale už za vlády císaře Theofila, a zejména za regentské vlády Theodory a Theoktista byli krutě pronásledováni. Útočiště nacházeli na arabském území, kde si se svolením emíra v Melitene založili vlastní autonomní državu s centrem v městě Tefrike. Při byzantské ofenzivě roku 863 bojovali na straně Arabů a po zavraždění císaře Michaela uskutečnili sami pod vedením svého vůdce Chrysocheira tažení proti Byzanci, při němž pronikli až k Efesu a Nikomedeji na západním pobřeží Malé Asie. Basileios se pokusil s Chrysocheirem vyjednávat, ale ten požadoval odstoupení celé Malé Asie, což císař samozřejmě odmítl. Roku 872 byli paulikiáni konečně poraženi a jejich město Tefrike zničeno. Řada z nich byla přesídlena na Balkán a jiní, kteří se odrekli své hereze, byli zařazeni do byzantského vojska.

Vítězství nad paulikiány umožnilo Byzantincům i další nástup proti Arabům, který byl navíc usnadněn skutečností, že v abbásovském kalifátu ústřední vláda postupně ztrácela moc a v pohraničí si jednotliví emírové zřizovali samostatná panství. Proti Arabům bojoval Basileios i na západě. Roku 867 napadli Arabové dalmatské město Ragusa (Dubrovník) a z patnáctiměsíčního obléhání je vysvobodil až zásah byzantského loďstva, které pak intervenovalo i na dalších místech dalmatského pobřeží. Basileios zde posléze zřídil dalmatské thema spravované vlastním stratégem. Odtud se pak šířil byzantský vliv a s ním i křesťanství k slovanským kmenům v této oblasti, zejména k Chorvatům a Srbům.

Ve vnitřní politice patřilo k Basileiovým nejvýznamnějším činům nové uspořádání existujícího práva. Zrušil platnost *Eklogy* a nahradil ji novou příručkou pro soudce, která obsahovala nejdůležitější a nejčastěji používané právní před-

pis. Vlastním cílem byla však *anakatharsis* – „očistění“ starých Justiniánových zákonů i těch, které byly vydány později, a jejich uvedení v soulad se stávajícími podmínkami. Prvním krokem k tomu bylo vydání spisu *Epanagoge*, jehož úvodní kapitoly jsou významné pro poznání tehdejšího politického myšlení, protože formulují zásady vzájemného poměru mezi státní a církevní mocí, práva a povinnosti císaře na straně jedné a patriarchy na straně druhé, kteří se mají v harmonické shodě starat jeden o fyzické a druhý o duchovní blaho svých poddaných, což implicitně vylučovalo nadřazenost jedné moci nad druhou. Autorem těchto formulací byl anebo se na nich aspoň podílel Fotios, kterého Basileios roku 875 povolal zpět z vyhnanství a svěřil mu výchovu svých mladších synů. Roku 877 ho po Ignatiově smrti dal dokonce opět zvolit patriarchou.

Dovršení správní výstavby byzantského státu

Basileios I. zemřel na zranění utrpěné při lovu v září 886. Jeho nástupce Leon VI. (886–912) byl v mnoha ohledech pravým opakem svého otce, s nímž také v poslední době jeho života žil v hluboké neshodě. Svůj postoj k němu vyjádřil mj. tím, že dal ostatky Michaela III., jehož dal Basileios zavraždit, s okázalou pompou pohřbit v chrámu svatých Apoštolů, který sloužil jako mausoleum byzantských císařů. Změnu politiky vyjádřil i opětovným sesazením patriarchy Fotia, který byl dříve jeho učitelem a jemuž ostatně vděčil i za svůj život, protože Fotios zabránil, aby jej dal otec v návalu hněvu popraviti. V tomto aktu hrála svou roli také snaha o zachování dobrých vztahů s Římem, ale především to byl projev císařského absolutismu, protože Leon prosazoval tezi o naprosté svrchovanosti císařské moci a její nadřazenosti nad mocí církevní.

Na rozdíl od svého otce byl všestranně vzdělaný a pro jeho mimořádné znalosti se mu dostalo přívlastka „Moudrý“. Sám byl literárně činný, psal verše i učená pojednání a proslul i jako řečník, protože při různých příležitostech pronášel slavnostní řeči, ať už na světská či teologická témata.

Byl ovšem také dovršitelem zákonodárného díla svého otce. Krátce po svém nástupu na trůn jmenoval komisi právníků, kterou pověřil, aby vypracovala nový právní kodex, založený sice na kodexu Justiniánově, ale podstatně přepracovaný a především nově, přehledně uspořádaný, doplněný o další, mezitím vydané zákony a opravený tak, aby vyhovoval stávajícím podmínkám. Vznikla tak imponující sbírka veškerého občanského i církevního práva dochovaná po názvem *Basilika* (císařské knihy). Podle tematického rozdělení do šedesáti knih v šesti dílech se jí říkalo také *Hexabiblos*.

Za Leona VI. dosáhla výstavba správní struktury říše své největší zpracovanosti. Císař vydal během své vlády celou řadu nových zákonů, jimiž

Leon VI. klečí před Kristem (scéna zobrazuje ceremoniál na císařském dvoře). Mozaika v nartexu chrámu Boží Moudrosti v Konstantinopoli (konec 9. století)

reguloval i nejmenší podrobnosti administrativního, hospodářského i společenského systému. Vše záviselo na císařské moci. Senát ztratil i poslední zbytky svého významu a stal se čistě dekorativní institucí, stejně jako organizace městského obyvatelstva – démy. Systém úřadů byl hierarchicky organizován a důsledně řízen z centrálních úřadů při císařském dvoře. Výběr úředníků závisel jen na osobní libovůli císaře.

Z vyšší byrokracie se postupně vytvářela nová vrstva byrokratické aristokracie, což dokládají mj. i rodová jména, která se v této době začínají objevovat. Na rozdíl od západní aristokracie, jež svou moc opírala o vznešený původ a zakládala ji především na svém majetku a statcích a na nezczizitelných právech, jež jí byla různými privilegii právně přiznána, záviselo v Byzanci společenské postavení výlučně na přízni císaře. Jím udělený úřad zakládá postavení jednotlivce ve společnosti a poskytoval možnost získat bohatství; naproti tomu ztráta císařovy přízně mohla znamenat naprostý pád i těch nejvýše postavených či nejbohatších osob. Zprávy soudobých pramenů, často až anekdotického charakteru, poskytují celou řadu takových příkladů a dokládají, že po celou dobu Leonova panování byl císařský palác dějištěm nejrůznějších intrik a zlovlných řevnivostí nejvyšších úředníků, snažících se o osobní prospěch na úkor jiných.

Zvláštnost tohoto systému spočívala mj. v tom, že byla do podrobností vypracována striktně odstupňovaná stupnice čestných titulů a hodností, která zakládala sociální prestiž jejich nositelů a jejich postavení na císařském dvoře, ale neodpovídala rovněž přesně vypracované a platově odstupňované hierarchii státních úřadů. Ty se názvy a zčásti i vymezením svých pravomocí lišily od úřadů pozdně antického období. V čele této hierarchie stáli nejvyšší dvorští úředníci, za nimi pak následovali strategové themat, svým postavením i odměnou rozlišeni podle své důležitosti pro obranu říše.

Od druhé poloviny 10. století zjišťujeme v Byzanci i postupně ekonomické oživení, které sebou neslo i nový rozvoj městského života. Leon VI. svými zákony zrušil i poslední zbytky fakticky už stejně neexistující samosprávy měst; ta byla podřízena centrální regulaci a státnímu dohledu, což však nebránilo v jejich hospodářském rozmachu. Některá zaniklá města se postupně obnovovala, jiná, jež přežívala jen jako ubohé pevnosti, povstávala k novému lesku. Mnozí se doklady o rozvoji obchodu. Hospodářský rozmach v některých oblastech mohl dosahovat mimořádných rozměrů. Dosvědčuje to např. vyprávění o bohaté vdově Danielis, která mohla darovat císaři kromě pěti set otroků i sto zvláště specializovaných vyšíváček a velké množství jemných tkanin zhotovených v jejích vlastních dílnách. Ovšem informace, které máme o životě v provinciích, jsou jen nahodilé a kusé – ojedinělé zmínky v kronikách, různé historky v životech svatých, numismatický materiál a výsledky archeologických výzkumů, i když ty jsou zatím pro svou nákladnost stále jen nedostatečné.

Mnohem podrobněji jsme informováni o organizaci hospodářské činnosti v samotné Konstantinopoli, pro niž se nám dochoval jediný pramen, tzv. *Knih eparcha* (tj. nejvyššího správce hlavního města, jehož úřad byl považován za jeden z nejčestnějších v říši), jež byla sestavena v roce 911/912. Zjišťujeme z ní, že řemeslníci v Konstantinopoli byli organizováni podle jednotlivých výrobních odvětví do pospolitostí zvaných *systemata*, které sice v mnohém připomínají západní cechy, ale v řadě ohledů se od nich podstatně lišily. Na rozdíl

od nich to nebyly samosprávné organizace řemeslníků s cílem hájit zájmy svých členů, ale státem organizované instituce, jejichž předním úkolem bylo zaručit zásobování podle státních potřeb, zajistit požadovanou kvalitu výrobků a zabránit jejich předražování.

Předpisy obsažené v *Eparchově knize* se netýkají jen různých řemeslníků a obchodníků, ale i stavebních podnikatelů, notářů aj. Pro všechny byly přesně stanoveny meze jejich podnikání, předepsána kvalita výrobků a určena maximální míra jejich zisků. Zájmy státu měly jednoznačně přednost před iniciativou jednotlivců, jejichž činnost byla podrobena přísnému dozoru. V případě překročení daných ustanovení jim hrozily ostré tresty. Někdejší démy a fakcie v hippodromu ztratily zcela na významu. Úplně sice nezakly, ale staly se čistě dekorativní institucí a jejich jediným úkolem bylo organizovat oslavné aklamace císaři při procesích a jiných slavnostech.

Nová válka s Bulhary

Zatímco legislativní činnosti a organizaci dvorského ceremonálu se císař Leon věnoval s největším zaujetím, o vedení praktické politiky se vůbec nestaral a přenechával ji svým oblíbencům, kteří ovšem často hleděli jen na své osobní egoistické zájmy, což mělo mnohdy pro říši přímo zhoubné následky. Roku 894 Leon VI. dovolil, aby byl obchod s Bulharskem přenesen z Konstantinopole do Soluně. Obchodníci, kteří na tento obchod získali monopol, toho okamžitě využili a zatížili bulharské zboží obrovskými cly ve svůj prospěch. Bulharský vládce Symeon proti tomu u císaře protestoval; když však se svým protestem neuspěl, vyhlásil Byzanci odvetou válku.

Bulharský stát během 9. století, jež pro něj bylo převážně obdobím míru, hospodářsky zmohutněl a po přijetí křesťanství se mu dostalo i značného politického uznání, a to nejen ze strany Byzance, ale i od Franků a římského papeže. V té době byla už také většina bulharské společnosti zcela poslovanštěna a vrstva původní bulharské aristokracie (Prabulharů) se početně značně zmenšila. I její moc byla značně okleštěna v důsledku stále silící autority panovníka, zvláště když chán Boris více preferoval slovanský živel. To se projevilo i v přijetí slovanských duchovních vyhnanců z Velké Moravy. Ať už křesťanství přijal z jakýchkoliv pohnutek, bral Boris nové náboženství velmi vážně. Roku 889 abdikoval a vstoupil do kláštera. Jeho starší syn Vladimír, který po něm převzal vládu, však sdílel názory starobulharské aristokracie a rozhodl se obnovit pohanství a potlačováním křesťanství zabránit šíření byzantského vlivu a posílit vládu Prabulharů nad slovanskými poddanými. Toto rozhodnutí vyvolalo velké vnitřní rozbroje. Po čtyřech letech se proto Boris rozhodl převzít znovu vládu, sesadil Vladimíra a dal popravit 50 odbojných bojarů. Tím byla prabulharská, turecká složka v bulharské společnosti zbavena vši opory a záhy zcela zmizela.

Za nového bulharského vládce dosadil Boris svého mladšího syna Symeona, jenž ve svém mládí strávil řadu let jako rukojmí v Konstantinopoli. Byl velmi nadaný a využil všech možností ke vzdělání, které mu hlavní město byzantské říše stýkalo. Velkolepost byzantského císařského dvora v něm vzbudila tížádsto vytvořit jeho obdobu také v Bulharsku. Cílem jeho pětaticetileté vlády (893–927) bylo vyrovnat se byzantskému císaři. Ve svém sídelním městě Presla-

vi, kam přenesl svou rezidenci z původní Plisky, dal budovat skvělé stavby podle vzoru konstantinopolské architektury. Nešlo mu však jen o vnější nádheru. Dbal rovněž, aby se jeho dvůr stal centrem vzdělanosti a literární činnosti. A v tom se stali jeho hlavními pomocníky slovanští duchovní z Moravy, ať už svou vlastní literární činností, tak zejména vzděláváním domácích žáků. Na sněmu bulharských předáků, který roku 893 dosadil Symeona na trůn, bylo totiž také rozhodnuto, že se slovanský jazyk stane oficiální řečí bulharského státu a že jej bude užívat i bulharská církev. Literární činnost ve slovanském jazyce dosáhla za Symeonovy vlády překvapivě rychlého rozmachu, zejména díky značné překladatelské aktivitě z řečtiny. Užívání slovanského literárního jazyka tak zachránilo Bulharsko před postupnou helenizací, jaké podlehl např. Slované na území byzantské říše.

Symeon zahájil válku výpadem proti byzantskému území. V Byzanci se tomu pokusili čelit svou obvyklou diplomacií: podnítili nový nomádský kmen, který se objevil v karpatské kotlině, aby jim vpadl do zad. Byli to Maďaři. Ti však proti Bulharům neuspěli a ustoupili do Panonie, odkud podnikali nájezdy na západ. První obětí jejich expanze byl velkomoravský stát, který vyvrátili mezi lety 904–906. Zatím Symeon, zbavený maďarského nebezpečí, podnikl nové tažení proti Byzanci a roku 896 zdrcujícím způsobem porazil její armádu v bitvě u Bulgarofygon. Císař se potom rozhodl uzavřít raději s Bulhary mír, který musel ovšem vykoupit četnými ústupky. Nejenom že střediskem pro obchod s Bulharskem učinil opět Konstantinopol a zrušil všechna cla na bulharské zboží, ale zavázal se poskytovat Symeonovi i vysoký roční poplatek.

K těmto ústupkům nutily Leona VI. i neustálé srážky s Araby. V boji s nimi sice nedocházelo k žádným velkým bitvám, ale arabské loďstvo nepřestávalo napadat řecké přístavy i byzantské državy v jižní Itálii. Roku 902 padl do moci Arabů i poslední byzantský bod na Sicílii – město Taormina. Největší úder však Byzantincům zasadili arabští piráti, kteří pod velením Leona z Tripolis, Řeka, který přestoupil na islám, roku 904 dobyli a vyplenili Soluň, druhé největší město říše, odkud nakonec odvedli na 30 tisíc zajatých Řeků, jež potom prodali do otroctví.

Roku 907 byla napadena sama Konstantinopol, a to Rusy, kteří se pod velením knížete Olega znovu pokusili o dobytí hlavního města byzantské říše, jež je nepřestávalo přitahovat svým bohatstvím. Rusové sice nepřekonatelné konstantinopolské hradby nedokázali zdolat, ale císař s nimi raději uzavřel smlouvu, která poskytovala ruským obchodníkům v byzantském hlavním městě mimořádné výhody. Ani pro Byzanc však tato smlouva nebyla nevýhodná, protože jí umožnila získávat ruské námezdní vojáky, což dalo základ ke vzniku proslulé „varjažské družiny“ v císařské gardě.

Poslední roky Leonovy vlády byly vyplněny starostmi o nástupnictví. Ze svých prvních dvou manželství neměl žádného syna, a proto se rozhodl uzavřít třetí sňatek, přestože on sám takovou možnost v jedné ze svých novel přísně odsoudil. Většina církevních představitelů s tím přes velké rozpaky vyslovila souhlas. Císařovna Eudokia sice syna porodila, zemřela však při porodu a novorozený syn ji také dlouho nepřežil. Až konečně roku 905 Leonova milenkyně Zoe Karbonopsina (Černoooká) porodila syna. Leon si ji chtěl vzít za manželku, aby tak syna legitimoval, ovšem nyní už narazil u církevních představitelů na

rozhodný odpor. Patriarcha Nikolaos Mystikos posléze projevil ochotu Leonova synka pokřtít a legitimizovat, ovšem pod podmínkou, že se císař vzdá myšlenky na čtvrtý sňatek a svou milenkyni zapudí. Když se však císař tři dny po Konstantinově křtu dal se Zoe přece jen oddat, vzplanul spor mezi ním a patriarchou na novo. Leon se však odvolal k papeži Sergiovi III., který jeho sňatek, byť s výhradami, schválil. Bylo to poprvé, co byzantský císař porušil zásadu, do té doby striktně prosazovanou všemi jeho předchůdci, že římský papež je kompetentní pouze v okruhu západního patriarchátu a že mu nepřísluší zasahovat do záležitostí byzantské církve.

Leon dal svého syna korunovat spolucísařem už ve věku tři let, aby tak definitivně zajistil jeho následnictví. Ne náhodně byl s jeho jménem trvale spojován přívlastek *Porfyrogennetos* („v purpuru zrozený“). Tento přívlastek vyjadřoval nový prvek v chápání dynastické posloupnosti a legitimacy, jenž vznikl v době vlády makedonské dynastie. Za řádné potomky a eventuální nástupce vládnoucího císaře byly pokládány jeho děti, které se narodily v zvláštní „purpurové“ komnatě císařského paláce. (Purpur byla barva exkluzivně vyhrazená pro císařský majestát). U Konstantina VII. byl přívlastek *Porfyrogennetos* zvláště zdůrazňován, aby se předešlo zpochybňování legitimacy jeho původu.

Když Leon VI. zemřel, bylo Konstantinovi teprve šest let. O regentství vzplanul spor mezi jeho matkou a Leonovým bratrem Alexandrem. Oba se opírali o různé příslušníky byrokratické i vojenské aristokracie. Převahu však získal Alexandr, který byl už dříve korunován za Leonova spolucísaře. Jeho krátká, jen třináct měsíců trvající vláda byla pro byzantskou říši téměř zhoubná. Svou nepromyšlenou arogancí zavedl Bulharům důvod k nové válce a Symeon, který

Dva dvorští hodnostáři domlouvají spiknutí, špehově skrytí za zástěnou zaznamenávají jejich rozhovor. Miniatura z madridského rukopisu kroniky Ioanna Skylitzza (13. století)

mezitím svůj stát pevně zkonsolidoval a znásobil své síly, tuto záminku rád přijal. Jeho cílem bylo zřejmě dobýt Konstantinopol, nikoliv však proto, aby ji mohl vyplenit, ale aby sám dosedl na trůn jako císař slovansko-řecké říše, kterou chtěl založit a jež měla vystřídat dosavadní římské císařství.

Avšak ještě dříve, než Symeon v roce 913 dorazil před konstantinopolské hradby, Alexandr zemřel. Do města se jako regentka vrátila Zoe Karbonopsina, ovšem rivalita mezi různými úředníky a vojenskými veliteli zápasícími o vliv a moc ještě vzrostla. Symeon stál před hradbami a situace se zdála být kritickou. Za těchto okolností se iniciativy ujal o své vlastní vůli patriarcha Nikolaos Mystikos. Vedl tajná jednání se Symeonem a jejich výsledkem byla dohoda, že se mladý císař Konstantin ožení se Symeonovou dcerou a Symeon tak získá postavení *basileopatera* („císařova otce“). Navíc patriarcha Symeona přijal v přítomnosti mladého císaře v paláci Hebdomon, který se nacházel vně konstantinopolských hradeb, a v kostele Matky boží v Blachernách jej při neobvyklé ceremonii korunoval, ne ovšem císařskou korunou, ale svou vlastní ceremoniální pokrývkou hlavy (*epirriptarion*). Udělil mu sice titul *basileus*, ovšem s výhradou, že bude mít platnost jen pro Bulharsko.

Symeon se s tím spokojil a odstáhl zpět do Bulharska. Strana císařovny vdovy, podporovaná zejména rodinou Foků, se však postavila ostře proti této dohodě a prohlásila ji za neplatnou. To vyvolalo další válku, která se vyvíjela pro Byzanc nepříznivě a vyvrcholila zdrcující porážkou Byzantinců poblíž Anchiálu roku 917. Symeon znovu ohrožoval Konstantinopol a přestože ji nedobyl, získal řadu jiných významných zisků. Obsadil prakticky celý severní Balkán a pronikal až do středního Řecka.

Učený císař a jeho vojenský poručník

Neschopnosti aristokratů kolem císařovny čelit Symeonovu tažení využil *me-gas drungarios* (admirál) byzantského loďstva Romanos Lakapenos. V dohodě s Nikolaem Mystikem začátkem roku 919 pod záminkou ochrany mladého císaře obsadil hlavní město, císařovnu vdovu Zoe poslal do kláštera a její stoupence v čele s Leonem Fokou dal oslepit. Ještě téhož roku se sám dal korunovat jako *basileus* a nadále vládl jako *autokrator*. Postavení legitimního císaře bylo ještě více oslabeno tím, že Romanos dal jako dalšího spolucísaře korunovat svého nejstaršího syna Christofora a později i dva mladší syny.

Uzurpátor Romanos se osvědčil jako velmi schopný císař. Válka s Bulhary trvala ještě sedm let a byla vedena se střídavým štěstím. Obě strany se vedle vlastní vojenské síly snažily zasáhnout protivníka i pomocí diplomacie. Symeon se pokusil, ovšem neúspěšně, podniknout k zásahu proti Byzanci fátimovské vládce Egypta, a Byzantinci usilovali získat proti němu spojence v Srbech a později i v Chorvatech. Chorvatský král Tomislav také skutečně roku 926 bulharské vojsko porazil. Přesto však byla válka mezi Byzancí a Bulhary ukončena až Symeonovou smrtí na jaře 927. Jeho syn Petr potom nabídl byzantskému císaři mír. Jeho země byla vleklou válkou vysílána a ani lid, ani bojaři už neměli ochotu v ní dále pokračovat.

Romanos projevil v této situaci velkou státnickou prozíravost. Přiznal Petrovi titul *basileus* (car), ovšem s výhradou, že nemá ekumenický charakter a že se

vztahuje pouze na Bulhary. Dal mu za manželku dceru svého syna a spolucísaře Christofora; nebyla to sice *porfyrogenneta*, ale sňatek pro Petra přesto znamenal spříznění s vládnoucím rodem. Byzanc také uznala samostatnost bulharského patriarchátu a bulharským vyslancům měla být nadále dáována na byzantském císařském dvoře přednost před jinými. Byly to neslýchané ústupky, ale zajistily Byzancím na dlouhou dobu mír na severní hranici a zároveň otevřely Bulharsko byzantskému politickému a kulturnímu vlivu.

Tímto mírem byly zároveň byzantské síly uvolněny k bojům s Araby. Pod Romanovým vedením byla obnovena síla byzantského loďstva a Byzanc opět dosáhla převahy na moři. Proti Sýrii se hranice ustálila na pohoří Taurus a k větším bitvám zde už téměř nedocházelo. Bojová činnost se v této oblasti omezovala vesměs jen na menší šarvátky vedené příslušníky místní drobné aristokracie a jejich ozbrojených družin, tzv. *akritai* (pohraničníci). Zato na severovýchodě byzantský velitel Ioannes Kurkuas zahájil ofenzivu zaměřenou zejména proti mosulskému emírovi, který ve své oblasti vládl téměř nezávisle na kalifovi v Bagdádu. Léta trvajících válek, vedené s přestávkami a v omezeném rozsahu, vyvrcholily roku 944 dobytím města Edessy, kde byla chována jedna z nejcennějších relikvií křesťanského světa – *mandylion*, podle legendy „věrný a lidskou rukou nestvořený“ obraz Kristův, který údajně Ježíš Kristus sám poslal králi Abgarovi.

Ještě před tímto vítězstvím museli však Byzantinci odrazit roku 941 další útok Rusů na Konstantinopol, vedený kyjevským knížetem Igorem. Přestože většina byzantských vojsk byla právě na vzdálených bojištích, Romanos Lakapenos dokázal zorganizovat účinnou obranu a zničit většinu Igorových lodí pomocí řeckého ohně. Roku 944 byla pak uzavřena nová byzantsko-ruská smlouva, která opakovala většinu podmínek smlouvy předchozí, byla však pro Byzanc podstatně výhodnější a zavazovala navíc Rusy k obraně byzantských pozic na Krymu.

Zastavení arabské expanze a stále vzrůstající byzantská ofenziva způsobily i významné vnitřní proměny v byzantské společnosti. Její největší sociální skupinu tvořila od 7. století široká vrstva osobně svobodných sedláků podřízených přímo státu. Daně, které platili, především daň z pozemků a vedle ní i tzv. *kapnikon* (daň z komínu, tj. daň z domácnosti, která nahradila dřívější osobní daň), tvořily hlavní příjem státu. Vzhledem k nízké výnosnosti půdy představovaly tyto daně pro rolníky velkou zátěž a případná neúroda anebo vyplenění oblasti v době nepřátelských nájezdů, pro ně znamenaly přímo katastrofu, protože stát byl ve svých daňových požadavcích neúprosný a daňoví výběřčí se obvykle také pokoušeli obohatit na jejich účet. Za takových okolností neviděli mnohdy zadlužení rolníci jinou možnost než prodat svou půdu bohatým a mocným sousedům a pracovat na ní potom jako závislí sedláci (*paroikoi*).

Zdá se, že období pravidelných nepřátelských nájezdů bylo pro udržení malého zemědělského vlastnictví v Malé Asii ještě relativně příznivé. Bylo zřejmě mnohem obtížnější obnovovat velké šlechtické statky, než malé, celkem primitivní rolnické usedlosti. Ovšem v době, kdy se válka omezila na pohraniční oblast a vnitrozemí se stalo poměrně bezpečným, vzrůstalo pokušení přisvojovat si další statky a pozemky.

Období trvalých válek přispělo ke vzniku vojenské aristokracie. Šlo o řadu předních rodin, na nichž spočívala hlavní tíha bojů a které se proto těšily značné prestiží jako ochránci křesťanství a říše proti islámu. Aristokratické rodiny

sídlily většinou v Malé Asii a jejich materiální základnou byly jejich rodové statky. Tito *dynatoi* (mocní) hleděli rozšiřovat své rodové majetky na úkor chudších a sociálně slabších rolníků (*ptochoi*). Omezovaly je v tom však zákony zajišťující vlastnická práva drobných rolníků a zaručující jim předkupní právo (*protimesis*) na půdu opuštěnou jejich sousedy.

Leon VI. v podstatě uznal vedoucí roli aristokracie v byzantské říši a prakticky jí umožnil zvětšovat své statky tím, když v jedné ze svých novel omezil předkupní právo sousedů na dobu pouhých šesti měsíců a podmínil je navíc tím, že okamžitě zaplatí plnou cenu pozemku, což bylo pro většinu menších rolníků nedostupné. Romanos Lakapenos, jenž pocházel z chudé selské rodiny a k moci se dostal tvrdým soupeřením s hlavními aristokraty, Leonovu vyhlášku zrušil a navíc stanovil pět skupin osob, počínaje přímými příbuznými až po prosté sousedy, které měly právo *protimesis* využít. *Dynatoi*, pokud nepatřili do jedné z těchto skupin, měli striktně zakázáno takových pozemků nabývat, byť třeba dědictvím nebo darem.

Kristus korunuje Konstantina VII. Porfyrogenneta. Řezba ze slonoviny (asi 944)

Takový zákon bylo však těžké v plné šíři vynucovat, zvláště když mnozí rolníci ve svízelné situaci dávali raději dobrovolně přednost osudu paroiků mocných rodin, a tím získání jejich ochrany, jen aby se vyhnuli útlaku výběrčích daní. Zcela mimořádná situace nastala roku 927/928, kdy nastala neobvykle tuhá zima s krutými dlouhotrvajícími mrazy. Důsledkem byla neúroda, vybití stád a hladomory, které zachvátily většinu oblastí celé říše. Přírodní katastrofa do značné míry změnila sociální strukturu byzantského venkova, protože mnoho drobných rolníků se hledělo zbavit svých majetků, ať už prodejem či formou fingovaných darů, ve prospěch mocných, aby si jako jejich poddaní zajistili určité skrovné, ale pravidelné živobytí. Z dlouhodobého hlediska představoval trend k narůstání poddanské závislosti pro centralizovanou správu říše značné nebezpečí a císař Romanos se ho pokusil zvrátit novým zákonem, který nařizoval navrácení veškeré protiprávně získané půdy jejím původním majitelům, ovšem opět bez valného úspěchu.

Konec císaře Romana Lakapena byl neslavný. Jeho oblíbený starší syn Christoforos, kterého chtěl učinit svým nástupcem, předčasně zemřel

a jeho mladší dva synové, rozmařili a neschopní, ve snaze zamezit možnosti nástupu legitimního císaře Konstantina, svého otce krátce před vánocemi 944 předpadli a násilím donutili odejít do vyhnanství do kláštera na ostrově Prote. To však vzbudilo mezi konstantinopolským lidem obrovské pobouření, jehož Porfyrogennetos šikovně využil. Dal oba mladíky zatknout, zbavil je císařské hodnosti a poslal do vyhnanství na týž ostrov, kam byl o pouhý měsíc dříve odvezen jejich otec. Ve svých čtyřiceti letech, po čtvrtstoletí, kdy byl císařem jen podle jména, se Konstantin VII. Porfyrogennetos ujal jako *autokrator* skutečné vlády.

Přestože vyměnil celou řadu vysokých úředníků, jeho vláda navázala na politiku jeho předchůdce. K moci se znovu dostala významná rodina Foků, na nichž především spočívala obrana východní hranice, kde se na arabské straně objevil nebezpečný protivník v emíru města Aleppa Saif-ad-Daulahovi. Mnohem více než válečnými událostmi se však Konstantinova vláda vyznačovala intenzivní diplomatickou aktivitou. V zájmu zajištění byzantských držav v jižní Itálii, navázal Konstantin diplomatická jednání s obnoveným západním císařstvím. Jeho vyslanci přišli i na dvůr ummajovského kalifa v Cordobě ve Španělsku. A k pozoruhodným událostem patřila jistě i návštěva ruské kněžny Olgy v Konstantinopoli, která se zde údajně dala pokřtít.

Období velkých výbojů

Konstantin VII. zemřel ve věku pouhých 54 let. Jeho syn Romanos II. (959–963) byl pravým opakem svého otce. Neměl zájem ani o literaturu, ani o správu říše. Naštěstí však měl kolem sebe řadu schopných lidí, kteří dokázali zajistit prosperitu státu. Byl to především eunuch Josef Bringas, jeho osobní komorník, který ve skutečnosti převzal řízení státní administrativy. Vrchním velením nad vojskem byl pověřen vedoucí představitel rodu Foků Nikeforos. Velký vliv na řízení chodu věcí měla císařova manželka Theofano. Romanos si ji vzal proti vůli svého otce, který mu za manželku vyhlédl neteř západního císaře Oty I., aby tak zajistil dobré vztahy mezi oběma říšemi. Mladý následník trůnu se však vášnivě zamiloval do překrásné Theofano. Byla to sice jen dcera hospodského, ale Romanos si sňatek s ní prosadil. Byla to doba situace před čtyřmi stoletími, kdy si Justinián vzal za manželku rovněž dívku z nejnižších vrstev konstantinopolské společnosti. A stejně jako kdysi Theodora, projevila nyní i Theofano mimořádné schopnosti a stala se jednou z rozhodujících osobností na císařském dvoře.

Prvním velkým úspěchem Romanovy vlády bylo znovudobytí Kréty (960–961), která byla už po 180 let základnou arabských nájezdníků, kteří nepřestávali sužovat celou oblast Egejského moře. Stalo se tak ovšem zásluhou Josefa Bringase, který mohutnou výpravu organizačně připravil a zásobil, a především díky velitelským schopnostem a zatvrzelé neústupnosti Nikefora Foky, který v tažení trvajícím devět měsíců dokázal zlomit houževnatý odpor obránců hlavního města Kréty Kandie (dnešní Iraklion) a posléze obsadit celý ostrov. Podle zpráv, nepochybně silně zveličených, přitom pobil na čtvrt milionu obyvatel ostrova a stejný počet byl prý odveden a prodán do otroctví.

Mezitím úspěšně pokračovala byzantská ofenziva na východě. Roku 962 se Nikeforos Fokas znovu ujal velení, dobyl město Anabartos, které bylo branou do Sýrie, a nakonec obsadil samo město Aleppo, odkud emír Saif-ad-Daulah

stačil jen stěží uprchnout. Nikeforos dosahoval jednoho vítězství za druhým a samotná jeho pověst šířila hrůzu v řadách Arabů, kteří ho začali nazývat barvitým epithetem „bledá smrt Saracénů“.

Císař Romanos zemřel na začátku roku 963 ve věku pouhých 24 let; zanechal dva malé synky – Basileia a Konstantina, z nichž prvním bylo jen šest a druhému pouze tři roky. Eunuch Bringas se chtěl jejich jménem zmocnit vlády, a proto se pokusil odstranit celou rodinu Foků, v nichž viděl nebezpečné rivaly. Téměř se mu to podařilo, Nikeforos však dokázal uniknout ke svým oddílům a v jejich čele pak přitáhl ke Konstantinopoli, která mu otevřela své brány. Ještě téhož dne byl patriarchou korunován za právoplatného císaře. Velkou roli v tom sehrála nepochybně císařovna-vdova Theofano, s níž také Nikeforos záhy uzavřel sňatek, a tím svou uzurpaci dodatečně legitimoval.

Byl to čistě politický sňatek. Zatímco mladá a krásná Theofano si libovala ve dvorském přepychu, mnohem starší, nevzhledný Nikeforos představoval zvláštní, v Byzanci však nijak neobvyklou kombinaci tvrdého válečníka a náboženského askety. Žil velice prostě, nejedl žádné maso, trávil celé hodiny na modlitbách, ale zároveň byl schopným a dost bezohledným vojevůdcem. Svě životní poslání spatřoval v obnovení velikosti a dalším rozšíření křesťanského impéria.

Byl typickým představitelem vojenské aristokracie, kterou považoval za základní oporu sociální struktury říše i za základ její moci a síly. Proto také zrušil zemědělské zákony vydané jeho předchůdci a znovu tak umožnil mocným magnátům rozšiřovat své velkostatky na úkor malých rolníků. Zároveň však usiloval o zachování vojenských statků, jejichž nezcizitelná hodnota měla být dokonce zvýšena z dřívějších 4 na 18 liber zlata. Vynutily si to totiž změněné potřeby armády. Zatímco v době, kdy se bylo nutno bránit proti cizím nájezdům, vyhovovala ozbrojená pěchota operující v oblastech, odkud pocházela, v době expanze se staly rozhodující silou rychlé úderné jednotky, které tvořila silně ozbrojená jízda. Vystrojení takového jezdce s koněm bylo samozřejmě značně nákladné, a proto bylo zapotřebí buď velkých statků anebo spojení dvou až tří menších vlastníků, kteří pak společnými silami dokázali zajistit takto vyzbrojeného jezdce.

Právě s ohledem na potřeby armády nechtěl Nikeforos, jakkoliv byl zbožný a církvi oddaný, aby do církevního vlastnictví přecházely pozemky potřebné pro výstroj a výživu vojáků. Zákonem z roku 964 proto zakázal darovat klášterům další pozemky; donace se měly omezit jen na vydržování či obnovu už existujících klášterů. Nové kláštery bylo ovšem možno také zakládat, ale jen v pustých a neobydlených oblastech. Nikeforos sám dal v tomto ohledu příklad, když pro svého přítele Athanasia založil na hoře Athos vypínající se na skalnaté výspě poloostrova Chalkidike, Velkou Lavru, kterou obdařil značnými výsadami. Tím ve skutečnosti položil základy pozoruhodné klášterní pospolitosti, která jako autonominí mnišská republika existuje v rámci řeckého státu dodnes.

Hlavním Nikeforovým cílem byla válka s Araby. Roku 964 proti nim podnikl nové tažení, v němž opět dobyl řadu měst a posunul východní hranici říše. Vítězně je zakončil dobytím města Tarsu, rodiště apoštola Pavla. Současně jeho loďstvo vytlačilo Araby z ostrova Kypros, nad nímž tak získal výlučnou vládu.

Toto vítězné tažení musel však přerušit kvůli válce s Bulhary. Odmítl jim totiž nadále posílat roční poplatek, který platili jeho předchůdci, a Bulhaři proto zno-

vu napadli byzantské území. Aby se tím nemusel sám zdržovat, obrátil se Nikeforos na ruského knížete Svjatoslava a bohatými dary ho přiměl, aby podnikl tažení proti Bulharům. Svjatoslav skutečně porazil bulharského cara Borise II., avšak využil svého vítězství k tomu, aby se usadil v pevnosti Preslavec na Dunaji a sám odtud ovládl (a vykořisťoval) celé Bulharsko. Nikeforos toho ale nedbal a roku 968 se znovu vypravil na východ. Postupně ovládl téměř celou severní Sýrii a jeho dílo dovršil následujícího roku jeden z jeho vojevůdců Michael Burtzes dobytím Antiochie, největšího města v této oblasti a sídla jednoho ze tří východních křesťanských patriarchů.

Přestože dosáhl tak velkých úspěchů, nebyl Nikeforos oblíben ani mezi lidem, ani v dvorském prostředí; svou strohostí dokázal odradit i své nejbližší okolí. Ani císařovna Theofano se necítila v manželství šťastná. Našla si milence, jímž byl jeden z mladých Nikeforových velitelů a jeho někdejší přítel Ioannes Tzimiskes. Ten proti císaři zosnoval spiknutí a za přispění samotné Theofano, která spiklencům nechala otevřeny dveře císařské ložnice, jedné noci na samém sklonku roku 969 společně Nikefora za pomoci dvou přátel ve spánku zavraždil.

Tato uzurpace však neprošla bez odporu. Vražda císaře, který byl znám svou zbožností, provedená nadto aspoň částečně z cizoložných důvodů, hluboce pobouřila nejvyšší církevní kruhy. Ovšem i v tomto případě zvítězila nakonec pro byzantskou církev tak typická *oikonomia*, tj. pragmatická snaha o vyřešení vztahů se světskou mocí. Patriarcha Polyeuktos projevil posléze ochotu uznat Tzimiska za císaře, jestliže zapudí svou cizoložnou milenkou, potrestá císařovy vrahy a sám vykoná pokání. Tzimiskes to ochotně přislíbil a také učinil. Poslal Theofano do vyhnanství, své přátele, kteří mu vraždou pomohli na trůn, odsoudil na smrt a sám církev bohatě obdaroval ze svých rodových statků.

Tzimiskova uzurpace byla inspirována pouze jeho osobními ambicemi. Byl stejným typem vládce jako jeho předchůdce, stejně jako on se opíral o vojenskou aristokracii, zejména o rod Sklerů, s nímž byl spřízněn. Formálně vládl jako spolucísař, ve skutečnosti ovšem jako jediný vládce (*autokrator*) místo obou nedospělých legitimních císařů a svou vládu legitimoval tím, že se oženil s jejich tetou Theodorou, dcerou Konstantina VII. Porfyrogenneta. Tento sňatek mu také pomohl vyřešit ožehavou diplomatickou záležitost. Západní císař Ota I. žádal za manželku pro svého syna byzantskou princeznu. Tzimiskes mu roku 972 poslal svou vlastní neteř Thefano. Ta sice nebyla *porfyrogenneta*, ale díky Tzimiskovu sňatku byla přece jen spřízněna s vládnoucí dynastií. Theofano měla přitom velkou zásluhu na rozšíření řecké vzdělanosti na latinském Západě; mj. se s ní na západ dostala i znalost varhan, které byly v Byzanci ovšem užívány jen

Byzantský císařský orel. Výšivka na hedvábné tkanině (asi 1000)

při světských zábavách a nikoliv pro chrámovou hudbu. S Theofano se později za svého pobytu v Římě setkal i druhý pražský biskup, svatý Adalbert-Vojtěch.

První vážnou záležitostí, s níž se nový císař musel zabývat, byla ruská hrozba. Kníže Svjatoslav chtěl využít zmatků, které v Byzanci nastaly zejména kvůli spiknutí zosnovanému proti Tzimiskovi rodinou Foků, a vtrhl se 30 tisíci bojovníky, z nichž většinu tvořili obávaní normanští Varjagové, na byzantské území. Pokusy vyjednat s ním mír ztroskotaly, protože Svjatoslav nepožadoval nic menšího, než aby mu byzantský císař odstoupil celou evropskou část své říše včetně Konstantinopole a sám se spokojil jen s Malou Asií. Od doby, kdy car Symeon vznášel obdobné požadavky, se však situace podstatně změnila. Tzimiskes okamžitě poslal do Bulharska vojsko pod velením svého přítele Bardy Sklera a přestože byzantské síly byly početně podstatně slabší, ruští Varjagové utrpěli těžkou porážku.

Císař se s tím však nespokojil. Dobře chápal, že takové vítězství může mít trvalý význam jen tehdy, bude-li válka dovedena až do konce. V následujícím roce se do Bulharska vypravil v čele vojska sám. Dobil hlavní město Preslav, kde osvobodil sesazeného cara Borise II., a pokračoval ve vítězném tažení až k městu Dorostolon na Dunaji, kde se Svjatoslav opevnil. V rozhodující bitvě, svedené na den svatého Theodora Stratelata, patrona byzantských vojsk, ruské vojsko doslova rozdrtil; zachránilo se jen nemnoho z nich. Mezitím byzantské lodi vyzbrojené řeckým ohněm, které vypluly proti proudu po Dunaji, odřízly Rusům ústupovou cestu k Černému moři a Svjatoslav tak musel kapitulovat a přijmout byzantské podmínky: slíbit, že Rusové odejdou z Bulharska a už se tam nikdy nevrátí, že budou ochraňovat byzantské državy na Krymu a že v případě potřeby ruský kníže pošle byzantskému císaři vojenskou pomoc. Svjato-

Ioannes Tzimiskes dobývá Preslav. Miniatura z madridského rukopisu kroniky Ioanna Skylitza (13. století)

slav se však už do Kyjeva nevrátil. Při pokusu o přechod velkých peřejí na řece Dněpr byli Rusové přeпадeni svými bývalými spojenci Pečeněhy, kteří Svjatoslava i celou jeho družinu pobili.

Bulharsko však už svou dřívější samostatnost nezískalo. Car Boris byl i s celou svou rodinou odveden do Konstantinopole a tam veřejně zbaven odznaků své moci. Bulharsko se opět stalo jednou z provincií byzantské říše; rovněž byl zrušen samostatný bulharský patriarchát a bulharští biskupové byli podřízeni konstantinopolské jurisdikci.

Porážka Bulharů umožnila Tzimiskovi pokračovat v tažení na východ zahájeném jeho předchůdcem. Začal je opět tím, že se roku 974 vypravil do Arménie, kde zajistil byzantské pozice na Kavkaze, a s posilou 10 tisíc arménských jezdců se obrátil na jih do Sýrie. Přezimoval v Antiochii a roku 975 pak obsadil města Baalbek, Apameiu a Damašek. Odtud pak už postupoval do Palestiny. Dosáhl Galilejského jezera a obsadil Kristovo rodiště Nazaret. Dále k Jeruzalému však už ze strategických důvodů odmítl táhnout. Nechtěl si nechat v zádech silné arabské posádky, a proto se vracel podél pobřeží na sever a postupně dobýval silně opevněná přístavní města Akru, Bejrút, Sidon a Bykos.

Tzimiskovo tažení bylo skutečnou křížovou výpravou. Jejím cílem však nebylo dobýt za každou cenu město Kristova utrpení, ale především znovu získat pro křesťanskou říši ztracené východní provincie. Jeruzalém neměl v byzantských očích tak velký význam, jako měl později pro latinské křižáky. Pro Byzantince byla nejposvátnějším místem sama Konstantinopol, město pod zvláštní ochranou Matky Boží, odkud Kristus prostřednictvím císaře vládl svému pozemskému království.

Není třeba pochybovat o tom, že Ioannes Tzimiskes by byl chtěl ve svých výbojích pokračovat. Cestou nazpět do Konstantinopole však onemocněl tyfovou horečkou a 10. ledna 976 zemřel.

Největší rozmach byzantské moci

Nečekaná smrt Ioanna Tzimiska vyvolala ve vládnoucích kruzích konstantinopolského dvora zmatek. Oba synové Romana II. a legitimní císaři Basileios II. a Konstantin VIII. dosáhli sice mezitím zletilosti (prvnímu bylo 19 a druhému 16 let), jako se skutečnými vládci však s nimi nikdo nepočítal. Zdálo se, že v Byzanci, podobně jako dříve v merovejské říši, budou vládnout majordomové.

Nárok na regentství si činil eunuch Basileios, levoboček Romana Lakapena, který jako *parakoimomenos* už po řadu let ovlivňoval a namnoze skutečně řídil správu státu. Proti tomu se však postavil představitel jednoho z nejmocnějších aristokratických rodů Bardas Skleros. Shromáždil v Malé Asii silnou armádu, ve dvou bitvách porazil císařská vojska a chystal se zaútočit na hlavní město. Eunuch Basileios se však spojil s vůdcem rodu Foků (shodou okolností se také jmenoval Bardas) a ten se postavil do čela oddílů věrných císařům, či spíše jejich regentovi. V bitvě svedené začátkem roku 979 na řece Halys byl Bardas Skleros poražen; se svou družinou uprchnul na arabské území, kde pak byl na kalifův příkaz držen sedm let v pohodlné internaci v Bagdádu.

Skutečnou moc nadále vykonávali *parakoimomenos* Basileios, který ovládal státní byrokratický aparát, a Bardas Fokas jako vrchní velitel byzantských vojsk.

Oběma legitimním císařům zůstaly jen vnější znaky vládní moci, aniž by ji však ve skutečnosti mohli vykonávat. Mladší Konstantin, milující rozkoše a pohodlí dvorského života, byl ochoten se s tím spokojit, jeho starší bratr Basileios ovšem nikoliv. Byl to muž přísné, zasmušilé a podezřívavé povahy, nedbal o vnější nádheru ani o jakékoliv rozptýlení, neměl přátel, nikdy se neoženil a není ani známo, že by kdy byl měl milenkou; pro ženy nebylo v jeho životě místa. Všechno jeho zájem se upínal jen ke správě státu a k výkonu moci. To ovšem naráželo na odpor jeho všemocného ministra. Trvalo ale plných sedm let, než mezi nimi došlo k otevřené srážce.

Zdá se, že *parakoimomenos* se už začal obávat stále zřejmější císařovy snahy ujmout se skutečné vlády, a pokusil se proti němu roku 985 zosnovat spiknutí. Basileios ho však předešel. Nečekávaně jej nařídil zatknout, dal mu zabavit všechny majetek a poslal jej do vyhnanství. Nejpozoruhodnější na celé věci je skutečnost – pro byzantské poměry příznačná – že tento rozkaz byl bez jakéhokoliv odporu proveden a nejmocnější muž říše se rázem stal bezmocným, opovrhovaným žebrákem. Bylo podezření, že i Bardas Fokas měl na spiknutí podíl anebo o něm aspoň věděl. Proti němu se však Basileios podobným způsobem zasáhnout neodvážil. Jmenoval ho však správcem antiochijské provincie, což sice bylo formálně významným, ve skutečnosti to však Foku zbavilo funkce vrchního velitele armády. Basileios se rozhodl postavit se do jejího čela sám a jeho první úder měl směřovat proti Bulharům.

Bulhaři se nechtěli smířit se ztrátou své samostatnosti. Zdá se, že zejména hornaté, obtížně přístupné oblasti na severozápadě země (kryjící se zhruba s oblastí dnešního makedonského státu) zůstaly nepodrobeny a zachovaly si určitou samostatnost. A právě tam vypuklo po Tzimiskově smrti povstání, do jehož čela se postavili čtyři bratři zvaní *Komitopulové* (tj. synové *kometa*, zřejmě proto, že jejich otec byl asi vyšším byzantským správním úředníkem). Roku 980 byl naživu jen nejmladší z nich Samuel. V té době už ovládal celou západní část země, později rozšířil svou vládu i na Epir a část Albánie a podnikal kořistné nájezdy hluboko na území Řecka. Roku 985 dobyl Larissu v Thesálii a na jaře následujícího roku oblehl město Berrhoiu, vzdálené jen několik hodin jízdy od Soluně. A právě tehdy se Basileios rozhodl proti němu vojensky vytáhnout. Jeho tažení však skončilo katastrofální porážkou a Basileiovi se jen stěží podařilo s malou družinou uniknout, zatímco většina jeho vojáků zůstala na bojišti pobita.

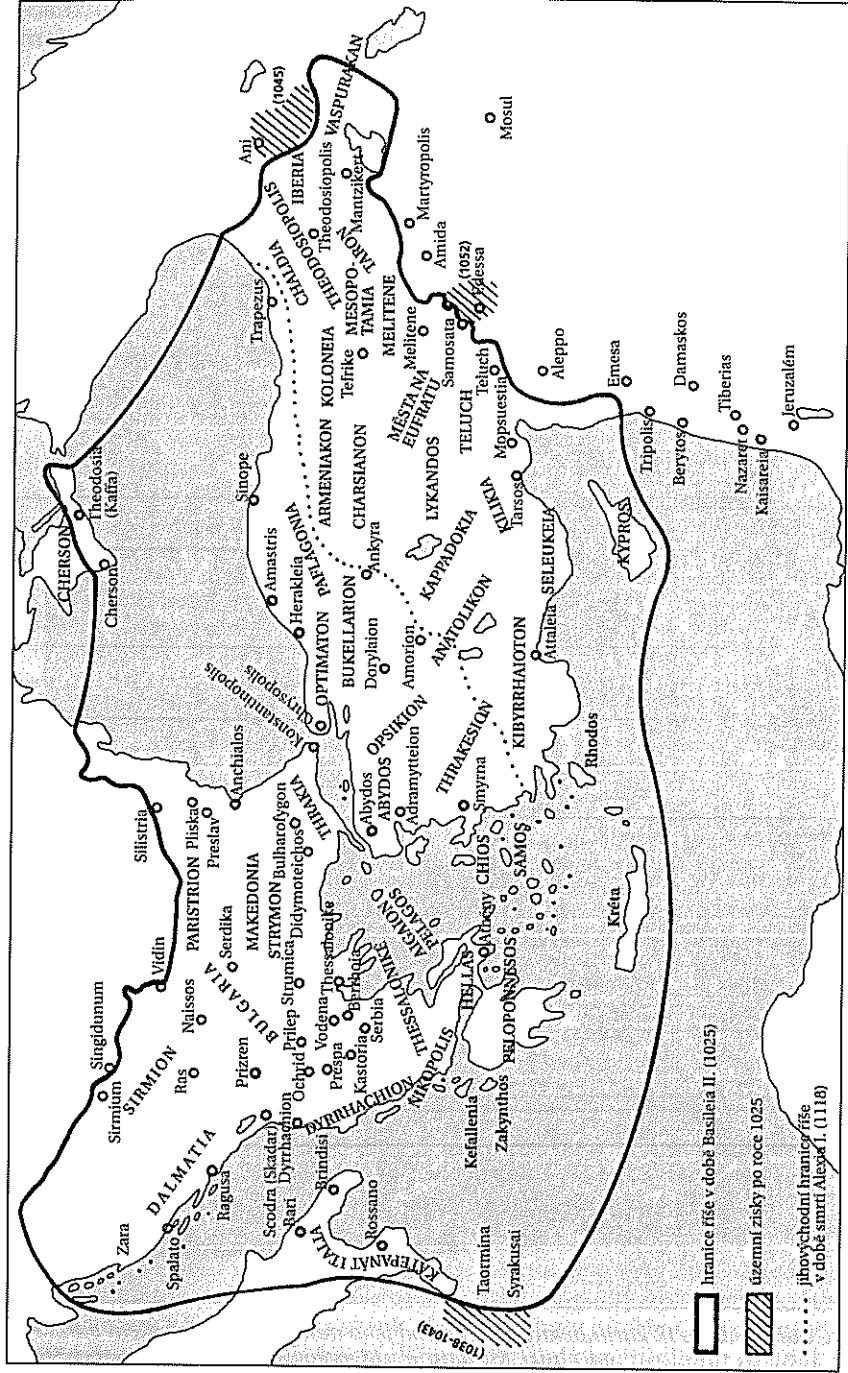
Basileiova porážka vzbudila v byzantské společnosti velké pobouření. Představitelé vojenské aristokracie v ní spatřovali důkaz naprosté neschopnosti mladého císaře, který si je ve své zpupnosti dovolil zcela pomínout a zapříčinil tak velkou katastrofu. Objevili se hned dva uzurpátoři, kteří si činili nárok na císařskou korunu. Z arabského vyhnanství se vrátil Bardas Skleros a shromažďoval kolem sebe znovu své přívržence. Podlehl však druhému uchazeči o trůn, Bardu Fokovi, který se dal v srpnu 987 za souhlasu značné části maloasijských aristokratů prohlásit na panství svého přítele Eustathia Maleina císařem. Na jaře 988 pak s velkou vojenskou silou vytáhl proti Konstantinopoli.

Basileios se ocitl v zoufalém postavení. Mohl sice spoléhat na přízeň obyvatel hlavního města, kteří vesměs maloasijské magnáty upřímně nenáviděli, ale jediná vojenská síla, kterou měl k dispozici, byly oddíly císařské gardy. Avšak přesto, že se situace zdála beznadějnou, Basileios nepodleh; naopak projevil

rozhodnost a strategickou prozíravost, které byly pro celou jeho vládu příznačné. S odvoláním na smlouvu uzavřenou mezi Ioannem Tzimiskem a knížetem Svjatoslavem se obrátil k jeho synu a nástupci Vladimírovi s žádostí o pomoc. Kyjevský kníže projevil ochotu zapůjčit mu své varjažské bojovníky, žádal

Císař Basileios II. korunovaný anděly; pod jeho nohama klečí poražení barbarští náčelníci. Miniatura v Menologiu Basileia II. (po roce 1000)

Byzantská říše v době největšího rozmachu

ovšem velikou cenu: byzantský císař mu měl poslat skutečnou *porfyrogennetu*, tj. „v purpuru narozenou“ byzantskou princeznu, za ženu. Znamenalo to nejvyšší diplomatické uznání, privilegium, jakého se do té doby ještě žádnému barbarskému vládci nedostalo. Basileios však nemohl odmítnout. Slíbil poslat do Kyjeva svou vlastní sestru Annu, ovšem pod podmínkou, že Vladimír zapudí všechny své ženy (podle tradice měl prý kromě čtyř manželek, z nichž dvě pocházely z Čech, na svých hradech ještě na osm set souložnic) a že přijme křesťanství. Tak došlo roku 988 k pokřesťení Ruska z Byzance, což mělo pro osudy této země zásadní historický význam.

Vladimír Basileiovi skutečně poslal družinu 6000 obávaných varjažských bojovníků a ten s touto posilou a s oddíly své gardy vytáhl proti vojsku svého soka, které bylo ovšem značně silnější. Obě vojska se střetla u Abydu na maloasijském břehu Hellespontu. Ještě než se však rozhodná bitva mohla rozvinout, došlo k překvapující události. Bardas Fokas vyjel do boje v čele svého vojska, ale náhle spadl mrtev z koně (zřejmě zasažen infarktem či mrtvicí). A tak zatímco se zprvu zdálo, že císařské oddíly budou protivníkem zcela rozdraceny, skončila bitva nakonec masakrem povstaleckých sil. Basileios II. se tak ve svých pětatřiceti letech, 26 let po smrti svého otce, stal skutečným vládnoucím císařem.

Na příkoří, která za tu dobu utrpěl od svých uzurpátorských poručníků a dalších aristokratů, nikdy nezapomněl. Po celou dobu své vlády nepřestával proti nim tvrdě vystupovat, a to jak proti konkrétním jednotlivcům, tak proti celé společenské třídě. Je známo více případů, kdy Basileios jediným rozhodnutím zničil i ty nejmocnější osoby, dal zkonfiskovat jejich majetek a je samé buď poslal do vyhnanství, nebo držel v zajetí v Konstantinopoli, popř. z nich učinil obyčejné rolníky.

Zásahům proti mocným velkostatkářům dal Basileios právní oporu svými zemědělskými zákony, jimiž navázal na zákonodárné dílo Romana Lakapena. Zrušil všechna ustanovení svých bezprostředních předchůdců učiněná ve prospěch statkářské aristokracie a nařídil bezpodmínečné navrácení (restituci) pozemků zcizených drobným rolníkům, pokud je nabyvatel nezískal dříve než před 75 lety a nemohl se prokázat platnými listinami potvrzujícími legálnost převodu. Pokud šlo o pozemky patřící kdysi státu, promlčecí lhůta byla zrušena na celou dobu římského císařství počínaje samotným Augustem, tj. na celé jedno tisíciletí. Ještě větší břemeno pro bohaté statkáře znamenal zákon týkající se změny instituce zvané *allelengyon*, tj. kolektivní povinnosti vesnické spolitosti platit daně i z neobdělané půdy ležící ladem. *Ptochoi* (chudí) byli této povinnosti nadále zbaveni a ta zcela připadla na *dynatoi* (mocní), kteří měli své statky v okolí. Stejně tak Basileios svými zákony poněkud omezil práva církve rozšiřovat svůj pozemkový majetek na úkor selské půdy a zejména na úkor finančních nároků státu.

Všechna tato opatření byla po celou dobu Basileiovy vlády tvrdě uplatňována a vymáhána. Těžce postihla řadu aristokratických rodin, zato finance státu a tím i potřebné armády byly dobře zajištěny. Basileios věnoval velkou pozornost i vojenským statkům a dbal, aby se všichni *stratiotai* (drobní pozemkoví vlastníci povinní vojenskou službou), kteří se uchýlili pod „ochranu“ mocných magnátů, opět ujali hospodaření na svých statcích a plnili své vojenské povinnosti. Ve skutečnosti to neznamenalo obnovení jejich původního statutu svo-

bodných rolníků; z *paroiků* (závislých rolníků) soukromých magnátů se tak stávali do určité míry *paroiky* státu. Byl to další krok v procesu utváření feudálních vztahů v Byzanci, které se na rozdíl od západní společnosti vyznačovaly velkou rolí centralizovaného státního byrokratického aparátu a přímou závislostí zemědělského obyvatelstva na státní moci.

Hlavním cílem Basileiovy vlády nebyly další výboje, ale především upevnění a zajištění říše v jejích hranicích. Územních zisků dosáhl na Kavkaze, v Arménii a Gruzii, kam podnikl celkem tři výpravy, které ovšem nebyly ani tak výsledkem uplatnění vojenské síly jako spíše její kombinace s promyšlenou diplomacií. Nijak se nesnažil znovu získat oblasti v Palestině dobyté Tzimiskem, které se po jeho smrti dostaly zase zpět do moci Arabů. Podnikl však dvě výpravy na východ, aby zajistil byzantské pozice v severní Sýrii, což se mu také podařilo.

Za své životní poslání však Basileios považoval zničení bulharského státu a naprosté podrobení Bulharů byzantské říši. Tento cíl sledoval přímo s usilovnou zarputilostí po třicet let a dosáhl jej díky bezohlednému využití všech mocenských prostředků. Jeho tvrdost, přecházející až v nepochopitelné projevy krutosti, mu vynesla příznačné epitheton *Bulgaroktonos* (Bulharobijce), s nímž vešel do dějin.

Bulharský vládce Samuel se po vítězství nad Byzantinci v roce 986 zmocnil téměř dvou třetin Balkánského poloostrova a zcela volně podnikal kořistné nájezdy na území severního i středního Řecka. Basileios proti němu zahájil válečné akce roku 991. Poučen svou předchozí porážkou se však už nesnažil vyřešit věc jednou rozhodnou bitvou, ale trpělivě pomalým postupem usiloval o znovudobytí jedné ztracené pozice za druhou. Jednáním s chorvatským vládcem i srbským knížetem, jimž byly uděleny vysoké čestné tituly, se snažil získat podporu slovanských kmenů sídlících v týlu svého protivníka. Roku 992 pak zvláštní *chrysobullou* (listinou opatřenou zlatou pečetí) poskytl výhodné obchodní podmínky Benátkám, které uznávaly byzantskou svrchovanost, ovšem za podmínky, že Benátská republika dá Byzanci k dispozici své lodě pro styk s jejími jihoitalskými državami. Úspěšný byzantský nástup ovšem přerušila nezbytnost císařova zásahu na východní frontě. Samuel toho využil, dobyl město Dyrhachion (dnešní Drač), čímž získal přístup k moři, a posléze si podmanil i srbské knížectví Diokleu (Duklju). Na základě těchto úspěchů se pak Samuel roku 998 prohlásil carem.

Mírem, který Basileios uzavřel roku 1001 s fátimovskými vládci Egypta, byly uvolněny všechny byzantské síly k válce s Bulhary, kterou byzantský císař znovu zahájil s velkou rozhodností i strategickou prozíravostí. Postupně se zmocňoval jedné klíčové pevnosti za druhou, až se mu podařilo téměř odříznout původní centrální oblast Bulharska s městy Preslaví a Pliskou od Samuelovy základny v Makedonii. Roku 1004 zvítězil ve veliké bitvě poblíž Skopje nad Samuelovým vojskem a zpětným dobytím Dyrhachia následujícího roku mu pak znovu zamezil v přístupu k moři.

Válečné akce vyznačující se nelítostným pleněním, ničením a zabíjením pokračovaly dalších deset let. K rozhodující bitvě došlo v horské soutěsce Kleidion poblíž řeky Strymonu v létě roku 1014. Basileios bulharské vojsko doslova rozdrtil. Množství Bulharů bylo zabito, na 14 tisíc jich bylo zajato. A tu se Basileios rozhodl k hrůznému činu. Dal všechny zajaté Bulhary oslepit a vždy jen jednomu ze sta ponechal jedno oko, aby mohl vést své slepé druhy zpět do

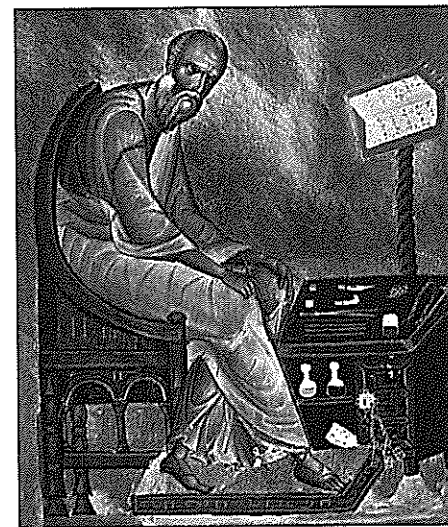
vlasti. Když car Samuel spatřil strašlivý průvod slepců vracejících se bezmocně domů, byl raněn mrtvicí a o dva dny později zemřel. Sporadický odpor jeho nástupců, bojujících navíc mezi sebou, trval ještě čtyři roky, až zcela zanikl. Roku 1019 vstoupil císař Basileios do někdejšího Samuelova sídelního města Ochridu jako nesporný vládce celé země a Bulharsko, rozdělené do pěti provincií, se opět stalo součástí byzantské říše, jejíž severní hranici tak znovu – a naposledy – tvořila řeka Dunaj.

Basileios II. však nezapomínal ani na své západní državy. Svou italskou politiku opíral o spojenectví s Benátskou republikou; byzantské državy v jižní Itálii hleděl však zajistit i diplomatickým jednáním. Došlo k dohodě o sňatku porfyrogenety Zoe (dcery Basileiova bratra Konstantina) s mladým západním císařem Otou III., který však zhatila jeho předčasná smrt. Po ovládnutí Bulharska začal Basileios připravovat výpravu na Sicílii, která byla už delší dobu zcela v moci Arabů. Dříve však, než mohl toto tažení uskutečnit, Basileios II. v provinci roku 1025 zemřel.

Makedonská renesance: návrat ke klasickým hodnotám

S novým rozmachem byzantské moci dochází i k novému rozkvětu kultury a vědy v Byzanci. Vesměs je spojován s vládou císařů makedonské dynastie, a je proto nazýván *makedonskou renesancí*, ovšem jeho počátky je třeba hledat už na přelomu 8. a 9. století. Tento rozkvět souvisel s obnoveným zájmem o starou klasickou vzdělanost a literaturu a s pokusy o její oživení.

Důležitým činitelem ve snahách o návrat ke klasickým tradicím bylo zavedení nového písma – minuskule, která postupně nahradila dosud užívanou unciálu (majuskulu). Vznikla určitou úpravou a stylizací běžné kurzivy, užívané pro psaní dopisů a úředních dokumentů. Její zavedení umožnilo daleko rychlejší opisování knih, protože slova (či spíše celé řádky) byla psána v jednom tahu, zatímco v majuskulním písmu bylo každé písmeno psáno zvlášť. Toto období charakterizuje přímo hlad po knihách. Knihy byly ve středověku vůbec vzácné a po období ikonoklasmu, který světské kultuře, a zejména helénské (tj. pohanské) literatuře nepřál a během něhož bylo při rušení klášterů zničeno očividně i mnoho starých rukopisů, byl tento nedostatek knih o to citelnější. V klášterech a v různých odlehlých knihovnách byly vyhledávány klasické spisy, dávno zapomenuté nebo považované za ztracené, a horlivě přepisovány novým písmem.

Byzantský písař (11. století)

Jedním z nejhrolivějších sběratelů literárních děl byl Arethas z Patrai, později arcibiskup v Kaisarei. Pocházel z bohaté rodiny a na své náklady si dával soustavně opisovat různé kodexy pro svou knihovnu, především antické spisy – Homéra, Platóna, ale i Eukleida a četné jiné, které namnoze opatřoval svými poznámkami a komentáři. Některé z těchto opisů byly nádherně zdobený iluminacemi. Opisování knih byla záležitost značně nákladná. Víme, že Arethas platil za přepsání různých kodexů 15–21 zlatých nomismat (pro srovnání: roční plat státního úředníka činil asi 40 nomismat).

S opisováním antických kodexů se projevuje i snaha zvládnout dobře jazyk starých autorů. Byly vytvářeny různé pomůcky, komentáře a lexika, obsahující a vysvětlující různé archaické a neobvyklé výrazy. Jeden z takových slovníků vytvořil také pozdější patriarcha Fotios, žák a mladší kolega Leona Matematika, snad největší byzantský učenec své doby. Rozsah a hloubka jeho znalostí budily obdiv a ocenění i u jeho protivníků. Jeho dílo *Bibliothēke* neboli *Myriobiblon* tvoří obsahy 279 knih, jež Fotios přečetl se svými studenty, kteří se u něho pravidelně shromažďovali. Svě výpisky opatřil vlastními kritickými komentáři. Fotiova *Bibliothēke* představuje první a pohříchu také jediné dochované byzantské dílo z oboru literární historie a literární kritiky.

Ze spisů uvedených v *Bibliothēke* tvoří více než polovinu díla teologická, asi třetinu spisy antických i byzantských historiků a zbytek pak spisy řečníků, díla gramatická a také několik antických řeckých románů, jichž si ovšem Fotios valně necenil. Mezi knihami, jež excerpoval, nacházíme i 60 děl antických autorů, která se nám vůbec nedochovala. Zůstává nezodpovězenou otázkou, kde Fotios získal přístup k tak velkému množství značně různorodé literatury. Byl vysloven i názor, že se tak stalo během Fotiova diplomatického poselství na kalifově dvoře v Bagdádu. Ovšem doba, kterou tam strávil, by nemohla stačit k přečtení tak velkého množství knih a je tedy zřejmé, že u Arabů, kteří řeckou vzdělanost horlivě přejímali, si Fotios mohl svou četbu nanejvýše doplnit. Fotios byl také autorem kratších teologických a filozofických pojednání a pro poznání církevních a společenských poměrů jeho doby jsou nesmírně cenným pramenem i jeho četné dopisy.

K nejlepším Fotiovým žákům patřil i mladý Konstantin ze Soluně, jemuž se dostalo čestného přídomku Filosof a který se později proslavil jako tvůrce slovanského písemnictví a slovanské liturgie, vytvořených pro jeho misii na Velké Moravě. Podle líčení staroslověnsky napsané legendy studoval Konstantin, když se byl dříve seznámil s Homérem a geometrií, u Leona Matematika a Fotia dialektiku a filozofii a kromě toho i rétoriku a aritmetiku, astronomii a muziku a všechny řecké studijní obory. Běžně se z toho vyvozuje, že Fotios byl profesorem na univerzitě v Konstantinopoli, kterou kaiser Bardas obnovil a vyhradil pro ni prostory v císařském paláci Magnaura a do jejíhož čela prý postavil právě Leona Matematika. Novější bádání ovšem dospívá k závěru, že Fotios profesorem na univerzitě nebyl, ale že kolem sebe jen shromažďoval kruh nadaných mladých lidí, s nimiž diskutoval o přečtených knihách a tak je vzdělával.

Naproti tomu není třeba brát v pochybnost, že se Bardas skutečně stal o podporu vzdělání v hlavním městě. Je ovšem sporné, zda šlo skutečně o vytvoření vysoké školy jako organizované instituce či zda Bardas jen jako mecenáš podporoval Leona a snad i jiné učence, aby mohli učit mladé lidi, a posky-

toval jim k tomu nezbytné prostředky. Něco podobného slyšíme o století později i o Konstantinovi Porfyrogennetovi. V každém případě zjišťujeme, že v 9. a 10. století došlo k uvědomělému návratu k tradičnímu, tak zvanému „helénskému“ systému vzdělání (*enkyklios paideia*) spojujícího teorii (filozofie) s praxí (rétorika potřebná pro úředníky a soudce).

Jiným nadaným Fotiovým žákem byl pozdější císař Leon VI., kterému se dostalo přízviska Moudrý. Kromě své legislativní činnosti byl i autorem četných homilií. Pozdější tradice mu přičítala také autorství knihy různých prorocství, jež v Byzanci nabyly velké obliby a byla záhy přeložena i do slovanského jazyka. Leon VI. skládal i verše, a to nejen církevní hymny, ale podle antických vzorů se pokoušel psát i různé příležitostné básně klasického typu.

Učenci a kopisté 9. století omezovali svou činnost jenom na prozaická díla. Ovšem na začátku 10. století opisovatelé začali věnovat svou pozornost i poezii a do minuskuly byla přepsána díla Homérova, Pindarova, attických dramatiků i helénistických básníků a opatřena marginálními poznámkami, které měli čtenáři usnadnit jejich četbu. Zmíněný Arethas si dal pořídit iluminovaný opis Homérovy *Iliady*, který nyní patří k nejskvostnějším rukopisům knihovny v Benátkách. Kolem roku 900 Konstantin Kefalas pořídil velkou antologii řeckých epigramů od samých začátků až do své vlastní doby.

Spolu s antickou literaturou byla studována i antická rétorika. Nejprve vznikaly komentáře k proslulým učebnicím rétoriky klasických autorů s cílem zpřístupnit je tak byzantským studentům. První takový komentář napsal už začátkem 9. století Ioannes ze Sard a později vznikaly komentáře mnohem podrobnější, které se ve skutečnosti staly samostatnými učebnicemi a nahradily antické příručky. Užívání správného archaického literárního jazyka se stalo pro příslušníky intelektuálních vrstev v hlavním městě nezbytným předpokladem k dosažení úřední kariéry a zároveň i způsobem, jímž mohli projevit svůj společenský statut. Např. Theofanes Nonnos, který v 10. století zkompiloval lékařskou encyklopedii, výslovně zdůraznil v úvodu, že to není z nevzdělanosti, ale z nezbytnosti, jestliže ve svém díle užívá výrazy z tržiště a ulic a slova barská.

Listy Leona Choroisfakta, který působil počátkem 10. století, jsou pozoruhodnou napodobeninou řečtiny užívané v době římského císařství s množstvím neobvyklých výrazů, zastaralých slovních konstrukcí a temných narážek; přitom nešlo o dopisy zasílané snad staromileckým učencům vzdáleným veřejného života, ale o oficiální diplomatickou korespondenci. Konstantin VII. odmítl příručku dvorního ceremoniálu, kterou napsal Leon Katakylas, protože prý postrádala jemnost helénské kultury.

Snaha o jazykovou vytríbenost vedla k tomu, že v druhé polovině 10. století Symeon Metafrastes přepracoval sbírku životů svatých užívanou jako četba při liturgii – tzv. *Menaion*, protože životy byly uspořádány podle pořadí svátků těchto světců v církevním kalendáři. Většina z nich pocházela z období raného křesťanství a byla napsána prostým hovorovým jazykem, který už neodpovídal soudobým zjemněným nárokům na literární tvorbu. Symeon Metafrastes (*metafrasis* znamená přepracování, parafráze) tyto životy přepsal ve vytríbeném jazyku a upravil je podle vysokého literárního vkusu své doby a pravidel antické rétoriky. Ze 148 životů, které do svého menologia přejal, jich jen několik málo zůstalo nepřepřacovaných. Soudobému čtenáři to jistě vyhovovalo, moderní

Nanebevstoupení Páně. Kostelní stavba znázorňuje chrám svatých Apoštolů v Konstantinopoli. Miniatura v rukopisu z 12. století

bádání tím však ztratilo cenný pramen jak pro studium jazyka doby vzniku těchto životů, tak zejména stylu lidové literatury a jistě i řadu zajímavých historických podrobností.

Vznik menologia Symeona Metafrasta úzce souvisel s tendencí k vytváření encyklopedických děl usilujících o shrnutí znalostí starých autorů, které bylo pro polovinu 10. století typické. Podnět k vytvoření většiny těchto spisů dal sám

učený císař Konstantin Porfyrogenetos, který se na nich také autorsky podílel. Na základě materiálů chovaných v císařské knihovně a hlavně v císařském archivu vznikl spis *O ceremoniích císařského dvora*, který podává záznamy o dvorském ceremoniálu při nejrůznějších příležitostech od vlády císaře Justiniána až do jeho vlastní doby. Podobně vznikl spis o státní administrativě a provinciích říše a příručka o tom, jak si počínat při jednání se sousedními národy, kterou Konstantin sestavil pro svého syna (v ní nacházíme na několika místech také zprávy o Velké Moravě, byť poněkud zmatené).

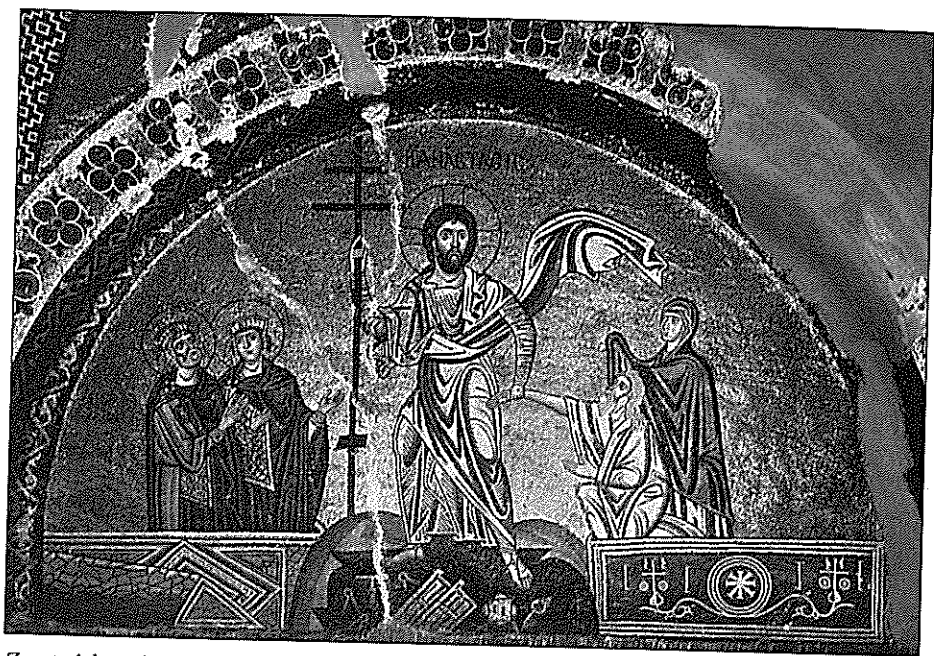
Speciální encyklopedie představují tzv. *Excerpta Constantiniana*, výpisky z řeckých historiků od Hérodota až do 9. století, sestavené podle jednotlivých témat: *O diplomatických poselstvech*, *O válečných nástrahách*, *O ctnostech a neřestech*, *O slavných výročích*. Jsou to ovšem jen čtyři dochovaná témata z celkem 58 podobných sbírek; ostatní se nám nedochovala. Císař se zajímal i o přírodní vědy, o medicínu a o zemědělství a z jeho podnětu vznikla i zemědělská encyklopedie s titulem *Geoponika*.

Mimo císařský dvůr vznikl v 10. století rozsáhlý anonymní encyklopedický lexikon pod názvem *Suda* (tj. příkop, jáma, zde však snad ve smyslu uspořádaná stavba) – abecedně seřazený lexikon autorů, literárních témat, pozoruhodných a neznámých výrazů, sestavený podle vzoru obdobných pozdně antických kompilací. Obsahuje mj. i cenné údaje o antických autorech, jejichž díla se nám nedochovala.

Tyto encyklopedické snahy, typické pro polovinu 10. století, byly v určitém protikladu k úsilí předchozích dvou tří generací učenců, kteří usilovali o vyhledávání a studium originálních antických textů. Současníci věřili, že studiem těchto encyklopedií znovu objevují starou helénskou vzdělanost. Byla to však jen částečná pravda. Konstantin Porfyrogenetos na jednom místě poznamenal, že záměrem těchto encyklopedií bylo ušetřit zainteresovanému čtenáři čas, který by byl musel strávit četbou původních děl v celku. Sebevědomým encyklopedistům však unikala skutečnost, že rozebíráním antických textů na drobné částky se ztrácí mnoho z jejich skutečné hodnoty; navíc pak byl jejich výběr zcela subjektivní a velké části původních textů se ztratily, protože o vyexcerpovaná díla potom už nebyl zájem a mnohá z nich už nenašla další čtenáře, tím méně pak opisovatele, protože písařská práce byla velmi drahá.

Přesto však nezůstalo jen u vypisování a přepracovávání starých rukopisů, ale pokračovala i tvorba původní. Konstantin Porfyrogenetos dal podnět k pokračování v Theofanově kronice, kterou anonymní autoři ve čtyřech knihách dovedli až do vlády Michaela III. (tzv. *Theophanes Continuatus*); pátou knihu napsal císař sám. Je to pozoruhodná biografie jeho děda, císaře Basileia I., kterou vytvořil ve stylu helénistických „královských řečí“ (*logoi basilikoi*). Byla to ve skutečnosti první sekulární biografie v byzantské literatuře, protože jinak byly v Byzanci psány jen hagiografické životy svatých. V první polovině 10. století vzniklo též zajímavé historické dílo Ioanna Kaminiata ze Soluně, který v něm vylíčil dobytí svého rodného města arabskými piráty 31. července 904 a osud zajatých Řeků, mezi nimiž se sám nacházel, až do jejich pobytu v městě Tarsu, kde čekali na výměnu za zajaté Araby.

Bohatý a mnohostranný intelektuální život makedonské epochy měl povětšinou racionální základ. O to pozoruhodnější bylo obnovení náboženského mysti-

Zmrtvýchvstání Páně. Mozaika v klášteře Hosios Lukas (začátek 11. století)

cismu, které se na přelomu 10. a 11. století objevuje v díle Symeona Nového (Mladšího) Theologa. V části mnišského prostředí stále existovaly snahy dosáhnout mimorozumového vytržení, v němž by bylo možno dotknout se jakýmsi způsobem existence boží. Od doby Ioanna Klimaka v 7. století se však nikdo nepokusil takovou mystickou zkušenost popsat, ani nepodal návod, jak jí dosáhnout. Až Symeon Theologos ve sbírce 58 básní nazvaných *Lásky božích hymnů* popsal, jak lze vnitřní koncentrací dosáhnout světelných vizí, jež chápal jako splynutí člověka s Bohem a mystickou láskou, jako zrození „nového, duchovního člověka“. V těchto hymnech se pojí hluboká emoce s teologickým proniknutím do podstaty problému a živý styl, plný barvitých originálních obrazů.

Hymny jsou psány patnáctislabičným jambickým, tzv. „politickým veršem“, vyznačujícím se jednoduchým, přízvukným metrem, který patrně vycházel z metra rytmických aklamací, jimiž konstantinopolský lid zdravil v hippodromu císaře a který byl tak širším vrstvám snadno pochopitelný a dal se zapamätovat, a to tím spíše, že Symeon sice užíval literárního jazyka, ale bez vyumělkovaných archaismů, vlastních jeho intelektuálním současníkům. Symeonův mysticismus zůstal ve své době ojedinelý, nenašel bezprostřední následníky, ale zato měl velký vliv na mystické hnutí v Byzanci v době Palaiologů.

Za vlády makedonské dynastie byly v různých částech říše postaveny četné kostely. Nelze však mluvit o monumentální architektuře. Vesměs to byly dosti malé stavby, bez výjimky s půdorysem typu vepsaného kříže, nad nímž byla vztýčena kupole, často postavená na válcovitém tamburu. Někdy jsou na těchto stavbách vedle centrální kupole i kupole vedlejší, na ramenech kříže nebo

v rozích stavby. Jednou ze skvělých staveb tohoto období je např. klášterní komplex sv. Lukáše (Hosios Lukas) v Boiótii se dvěma kostelními stavbami, jež byly skvěle vyzdobeny mozaikami a nástěnnými malbami.

I když ne všechny stavby měly tak bohatou výzdobu, přece se vyvinul standardní ikonografický program, který můžeme sledovat v téměř každé z nich. V hlavní kupoli byla vždy mohutná mozaika (někdy jen freska) s bystou Krista Pantokratora (Vládce všehomíra), zatímco apsidu zdobila stojící postava Matky boží. Na stěnách se nacházely, většinou v horním pásmu, scény ze života Kristova, někdy i ze života Panny Marie, zatímco spodní pás a často i strany podpěr a oblouky mezi nimi byly vyplněny podobiznami světců.

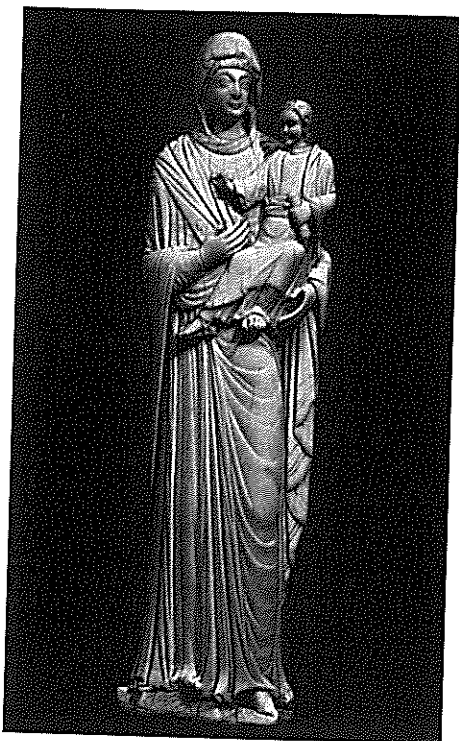
V této chrámové výzdobě nebylo prakticky místo pro užití klasicistních motivů. Ty se zato plně uplatňují v knižní malbě – v skvělých iluminacích knižních kodexů, které v této době vznikají v takovém množství a které napodobují antické, často přímo helénistické vzory. Zvláště nápadným jevem jsou architektonické prvky klasického typu (sloupy s hlavicemi, antické stavby), které tvoří pozadí znázorňované scény. Jinou klasickou výpůjčkou byly různé alegorické postavy. Tak se v biblických scénách často objevuje říční bůh, k portrétu proroka Isaiáše se v pařížském žaltáři naklání ženská postava v řaseném rouchu s nápisem „Noc“, zatímco malý chlapec nesoucí pochodeň má nápis „Svítání“. V témže žaltáři je vyobrazen David hrající na harfu, ovšem zasazený do bukolické scény přesně napodobující antické výjevy; on sám je zpodoběn jako Orfeus. Scéna přijetí Davida a Saula v Jeruzalémě je téměř ve všech detailech shodná s nástěnnou malbou v Pompejích, znázorňující setkání Ifigenie s Orestem a Pyladem v Euripidově *Ifigenii v Tauridě*. Portréty evangelistů v iluminovaných evangeliích často připomínají portréty antických filozofů. Podobných příkladů by bylo možno uvést více.

Zájem o klasické modely vedl k tendenci nahradit plošná, čelně orientovaná a abstraktně spiritualizovaná zobrazení lidských postav, která byla pro byzantské výtvarné umění od 7. století tak typická, ztvárněným naturalistickým projevem, který by věrněji zobrazoval životní skutečnost. Projevuje se to v přirozeném postoji či pohybu zobrazených postav, ve volném až vlajícím řádnění jejich rouch a v pokusech o trojrozměrné znázornění prostoru a o vyjádření vzájemného vztahu postav a jejich umístění v dané scéně. Vrcholným díly v tomto směru byla některá iluminovaná díla 10. a 11. století jako tzv. *Pařížský žaltář* či kodex s dílem Gregoria z Nazianzu, dnes rovněž chovaný v Paříži, anebo proslulé Menologion Basileia II.

V souladu s touto tendencí vznikají i díla řezbářská, která byla přirozeně zčásti trojrozměrná. Jsou to vesměs

Král David hrající na harfu, zpodoběný jako Orfeus. Pařížský žaltář z 10. století

Matka boží s Ježíškem. Jediná dochovaná byzantská slonovinová soška (11. století)

Portréty císařů této doby, které zdobily chrám Boží Moudrosti v Konstantinopoli, ale i některé další kostely, jsou často stejně strnulé a nehybné jako obrazy svatých. Mozaika znázorňující proskynesi Leona VI. v galerii chrámu Boží Moudrosti je stejně plošná a abstraktní jako scény čistě náboženské. A totéž lze do určité míry říci o mozaice Konstantina IX. Monomacha a císařovny Zoe v téže galerii: jeví se v ní stejná strnulost daná touž ikonografickou tradicí. V tvářích těchto postav lze však už pozorovat živý projev ukazující na nové tendence. Ty se však měly naplno projevit až o několik desetiletí později v době komnenovské renesance.

řezby ze slonoviny. Vlastních sošek mezi nimi nebylo tak mnoho; dochovala se pouze jediná – krásná Matka boží s Ježíškem z 11. století, uchovávaná v Londýně. Slonovinové řezby ale nacházíme hlavně na knižních vazbách či reliéfových panelech, mezi nimiž vynikají scény korunovace Konstantina Porfyrogenneta či jeho syna Romana samotným Kristem, kterými se pyšní muzea v Moskvě a v Paříži.

Toto klasicizující umění se však omezovalo jen na knižní iluminace a řezby ze slonoviny – bylo to umění společenské elity, úzké vrstvy vládnoucí třídy. V náboženském umění pro tyto tendence nebylo místo. Totéž platí i o scénách ze světskými motivy, jež byly určeny širokým vrstvám. V době, kdy většina obyvatelstva neuměla číst ani psát (i v Byzanci to platí až o dvou třetinách veškeré populace), bylo umění hlavním prostředkem oficiální propagandy srozumitelné všem a ta nedovolovala jakékoliv vybočení z předepsaného řádu, tím méně pak cokoli, co by mohlo naznačovat nějakou herezi.

4 BYZANTSKÁ SPOLEČNOST NA PŘELOMU SVÉHO VÝVOJE

Za vlády císaře Basileia II. dosáhla byzantská říše rozsahu, jaký od Herakleiovy vlády nepoznala. Rozpínala se od Kavkazu po Dunaj. Arabský výboj byl dávno zastaven a rozsáhlé oblasti po staletí obsazené Slovy byly znovu včleněny do správní soustavy říše. Svobodné vesnické pospolitosti stejně jako vojenské statky prožívaly období rozkvětu díky daňovým úlevám a zejména přenesením jejich různých břemen na třídu mocných. Stejně tak se začínal rozvíjet nový hospodářský rozmach měst. A přestože Basileios II. snížil daňové zatížení obyvatelstva, říše byla bohatá. Při jeho smrti bylo ve státní pokladně více než 15 milionů zlatých nomismat a ještě větší hodnota v drahých kovech, klenotech apod.

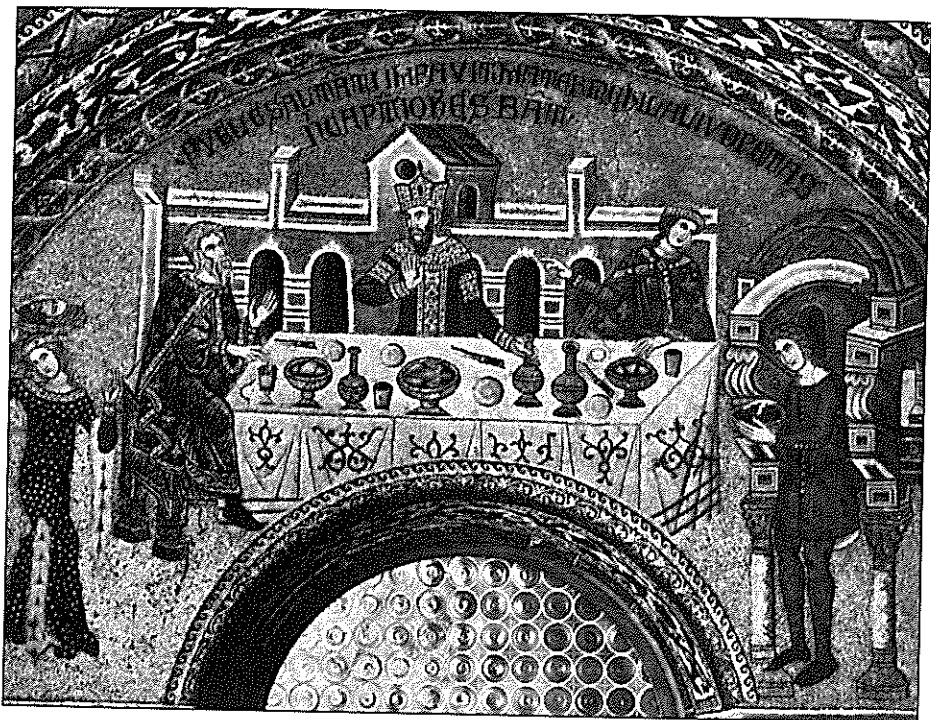
Císařská moc byla absolutní. Státní byrokracie bezpodmínečně vykonávala císařovy příkazy a maloasijské statkářské aristokraté byli soustavně potlačováni jeho drakonickým zákonodárstvím. A přesto uvnitř této společenské stability existovaly a dále narůstaly vnitřní rozpory a bylo jen otázkou času a vhodných okolností, kdy se projeví. Tato stabilita závisela totiž do značné míry na síle císařovy osobnosti a na jeho schopnosti čelit různým odbojným a separatistickým tendencím. Nezůstávala ovšem jen na tom. Pokračující hospodářské procesy, potřeby změny vojenské taktiky, nové síly vyvstávající za hranicemi říše vytvářely zcela nové podmínky, s nimiž bylo nutno se vyrovnávat.

Kumulace všech těchto různých faktorů způsobila, že poměrně krátké období jednoho půlstoletí následující po smrti Basileia II. znamenalo skutečný přelom ve vývoji byzantské společnosti; právě tehdy je třeba hledat začátek vážných sociálních i hospodářských proměn, jaké byzantská společnost nepoznala od doby velké krize v 7. století.

Konec byzantské expanze

Po Basileiově smrti se autokrátorem stal jeho bratr Konstantin VIII. (1025–1028), který stál až do té doby zcela stranou jakéhokoliv státního rozhodování a oddával se jen okázalostem a rozkoším dvorského života. Obrovské prostředky, které nyní získal, jeho způsob života jen umocnily. O potřeby říše se nestaral, veškerý jeho zájem se soustřeďoval jen k prostředí císařského dvora. Svě oblíbence zahrnoval nesmírnými dary a naproti tomu řadu významných osob, na něž padlo jakékoliv podezření, dal v návalu vzteku oslepit. Svě obrovské výdaje chtěl kompenzovat zvyšováním daní bez ohledu na skutečnost, že venkovské obyvatelstvo bylo právě těžce postiženo opakující se neúrodou v důsledku dlouho trvajícího sucha. Daňový útlak vedl na venkově k silnému sociálnímu napětí, o něž však císař a jeho dvorská kamarila nijak nedbali.

Konstantin neměl syna, jen tři dcery, v této době již postarší, přesto neprovdané. Nejstarší z nich vstoupila již v mládí do kláštera, mladší dvě – Zoe a Theodora – žily na otcově dvoře. Konstantin se rozhodl zajistit nástupnictví

Král Herodes jako byzantský císař při hostině. Mozaika v chrámu svatého Marka v Benátkách

sňatkem jedné z nich. Krátce před jeho smrtí se téměř padesátiletá Zoe prodala za Romana Argyra, tehdejšího konstantinopolského eparcha. Romanos III. (1028–1036) pocházel z aristokratické rodiny maloasijského původu, ale dlouho už usazené v hlavním městě. Vyznačoval se nesmírným sebevědomím, jemuž však ani zdaleka neodpovídaly jeho vladařské schopnosti. Jeho pokus o vojenský zásah proti Arabům skončil naprostou pohromou a prestiž říše pak jen dodatečně zachraňoval vojevůdce Georgios Maniakes, kterému se podařilo znovu dobýt město Edessu, odkud bylo do Konstantinopole už o jedno století dříve přineseno zázračné *mandylion* s otiskem Kristovy tváře. I nyní byla do byzantského hlavního města z Edessy přinesena další vzácná relikvie – údajně vlastnoručně napsaný Kristův list adresovaný králi Abgarovi.

Romanos III. se snažil získat přízeň velkých pozemkových vlastníků – světských i církevních – tím, že je zbavil povinnosti *allelengya*, jež na ně uvalil Basileios II., a přesunul ji opět na drobné rolníky. Značně tím podpořil vzrůstající tendenci k vytváření feudálních vztahů na byzantském venkově, ale zároveň silně ochudil státní příjmy. Jeho plýtvání finančními zdroji státu bylo přitom nesmírné. Mimo jiné dal s neslýchanou nádhrou budovat v Konstantinopoli chrám Bohorodičky, jenž se měl vyrovnat Justinianovu chrámu Boží Moudrosti. Prostředky k tomu chtěl ovšem získat nesmlouvavým vybíráním dalších a dalších daní, což jenom zvyšovalo nespokojenost širokých společenských vrstev.

Zatím došlo i k roztržce mezi oběma císařskými manželi. Romanos si postupně přestal své ženy vůbec všímat a značně omezil i její důchody. Očividně nepočítal s tím, že by mu z její strany mohlo hrozit jakékoliv nebezpečí. Zanedbávaná Zoe si však v palácovém prostředí našla mladého milence Michaela. Ve skutečnosti jí ho přímo podstrčil jeho bratr, eunuch Ioannes zvaný *Orfanotrofos* (Opatrovník sirotků), protože měl na starosti finanční úřad spravující důchody určené k péči o sirotky v hlavním městě. Orfanotrofos chtěl tímto způsobem získat na císařském dvoře ještě větší vliv a také výhody pro své rozsáhlé příbuzenstvo. To se mu také podařilo, protože Zoe ve své zamilovanosti jeho vlivu zcela podlehla.

Císař Romanos bral upozornění na milostný vztah své manželky na lehkou váhu a to se mu stalo osudným. O velikonočních roku 1034 byl utopen v lázni. Patriarcha Alexios Studites byl církevní hodnostář jiných postojů než o 40 let dříve Polyeuktos. S díky přijal velký dar ve zlatě pro chrám Boží Moudrosti a požehnal sňatku Zoe a jejího mladého milence, který byl následujícího dne prohlášen císařem.

Vzdor svému nízkému původu se Michael IV. (1034–1041), jenž byl pro svůj původ nazýván Paflagonský, brzy projevil jako schopný, ale také značně bezohledný panovník. Hned od začátku své vlády dal císařovnu Zoe uzavřít v ženských komnatách paláce. Jeho hlavním poradcem byl bratr Ioannes, který měl na starosti státní finance. Jestliže se za Michaelových předchůdců daňové zatížení obyvatelstva zvyšovalo, dosáhlo nyní mimořádné tvrdosti. Bez ohledu na to, že velká část říše byla postižena opakujícími se přírodními pohromami, které místy způsobovaly hladomor, vymáhal Orfanotrofos od vesnických pospolitostí novou peněžitou daň zvanou *aerikon*.

Citelně bylo postiženo i obyvatelstvo dobytého Bulharska. Basileios II. ponechal po ovládnutí země daňovou soustavu v její původní podobě, což znamenalo, že Bulhaři platili daně ve stejné výši jako za bulharského carství, a to především v naturáliích, což při nízkém stupni rozvoje tamního hospodářství bylo pro ně velmi výhodné. Nyní však začal Orfanotrofos požadovat placení daní v penězích jako v ostatních částech říše, což pro Bulhary znamenalo mnohem větší zatížení. Značnou nevoli budily v Bulharsku i další zásahy do dosavadní praxe, např. citelné pronikání řeckého vysokého i nižšího kléru do církevní organizace a částečné vytlačování slovanského jazyka z církevní praxe. To vše vedlo nakonec k mohutnému povstání vedenému Petrem Deljanem. To bylo sice záhy potlačeno, ale kníže srbské Zety (zhruba na území dnešní Černé Hory) toho využil, aby své knížectví natrvalo vymanil ze závislosti na Byzanci. Velké nebezpečí představoval i trvalý tlak nomádků Pečeněhů na dunajskou hranici, který byl odrážen jen se značným úsilím.

V boji proti Arabům bylo dosaženo úspěchu na Sicílii. Georgios Maniakes využil rozporů místních vládců a dobyl města Messinu a Syrakusy. Poté však byl v důsledku intrik císařových příbuzných odvolán a tyto zisky byly opět ztraceny. Na italské pevnině se Byzantinci zmocnili důležitého přístavu Bari, museli však čelit vzrůstajícímu náporu Normanů, kteří se roku 1041 zmocnili města Melfi v byzantské Apulii.

Michael IV. trpěl už od dětství epilepsií a jeho nemoc se postupně zhoršovala. Neměl žádné potomky, a proto Orfanotrofos ve snaze zajistit vládu pro svou

rodinu přiměl císařovnu Zoe, aby adoptovala jeho synovce Michaela, kterému byla hned udělena nejvyšší hodnost *kaisar*, zajišťující mu nástupnické právo. Po smrti Michaela IV. roku 1041 skutečně také nastoupil na trůn. Michael V. si byl vědom, jak jsou jeho strýcové i ostatní členové celého paflagonského klanu pro svou hrabivost v celé byzantské společnosti nenáviděni, a proto se jich hleděl okamžitě zbavit bez ohledu na to, že právě strýci Ioannu Orfanotrofovi vděčil za svůj vzestup. Právem však také nedůvěřoval veškeré aristokracii, vůči Paflagoncům vesměs silně nepřátelsky naladěné, a proto se snažil získat přízeň příslušníků zámožnějších obchodníků a řemeslníků, kterým dával okázale přednost před úřednickou elitou.

Ve svém spoléhání na přízeň konstantinopolského lidu se však Michael V. značně přepočítal, což se projevilo, když se nakonec pokusil zbavit i samotné císařovny Zoe a poslal ji do vyhnanství na jeden ostrov v Marmarském moři. Tehdy se lid vzbouřil a v čele s patriarchou Alexiem na mohutném shromáždění v chrámu Boží Moudrosti provolal za císařovnu Theodoru, která měla dále vládnout společně se Zoe, povolanou z vyhnanství zpět do Konstantinopole. Michael V. hledal azyl v klášteře Studios, byl však odtud rozzuřeným davem vytažen, oslepen a poslán do vyhnanství.

Vláda civilní aristokracie

Společná vlády dvou sester trvala jenom dva měsíce. Vzájemná řevnivost mezi nimi vedla k tomu, že se Zoe rozhodla uzavřít nový sňatek. Její volba padla na Konstantina Monomacha, jehož znala už z dřívějších let a jenž musel dobu vlády Paflagonců prožít ve vyhnanství na ostrově Lesbos. Pro oba to byl už třetí sňatek, což z hlediska kanonických předpisů představovalo vážnou překážku, ale patriarcha Alexios dokázal v duchu byzantské *oikonomie* obratně obeplout i toto úskalí. Nyní už šedesátiletá a předchozími zkušenostmi poučená Zoe se dokázala smířit se skutečností, že si její manžel na císařský dvůr přivedl krásnou mladou milenku Marii Sklerinu, s níž tam zcela veřejně žil. Její i Theodořiny legitimní nároky byly plně respektovány, obě oficiálně vystupovaly jako Konstantinovy spolucísařovny a jejich podpisy byly na všech státních aktech. Pro mladou císařovu milenku byl nalezen titul *sebaste* (vznešená) a v dvorském ceremoniálu bylo její místo hned za oběma císařovnamí, které s touto „přátelskou dohodou“ plně souhlasily.

Za vlády Konstantina IX. Monomacha (1042–1055) nabyl dvorský život v konstantinopolském paláci snad největšího lesku. Císař však měl nejenom sklon k pořádání velkolepých hostin a slavností, ale zároveň i upřímné intelektuální zájmy. Nejvýznamnější postavou jeho dvora byl Michael Psellos, skutečný polyhistor, jehož zájem platil filozofii a teologii stejně jako matematice, astronomii, medicíně i hudbě. Především to však byl všestranný literát pěstující všechny tehdy známé literární žánry. Zdaleka však nebyl jediným intelektuálem na Monomachově dvoře; Konstantinopol přitahovala řadu nadaných lidí ze všech koutů říše. Z Psellova podnětu byla v Konstantinopoli založena vysoká škola, v níž byl zaveden učební systém, který až o století později začaly užívat i první západní univerzity. Vedle filozofické školy byla založena i vysoká škola právnická.

Konstantin IX. Monomachos a Theodora. Emailové destičky z královského diadému (polovina 11. století)

Psellos však netoliko udával tón intelektuální elitě Konstantinopole. Byl i klíčovou osobností v rozhodování o politických záležitostech. Za Monomachovy vlády se do popředí dostala městská úřednická aristokracie, jejíž příslušníci císař přímo zahrnoval štědrými dary i různými výsadami. To přirozeně vyvolávalo velkou nevoli u maloasijských vojenských statkářů, kteří se cítili společensky zanedbáváni a politicky odstrčeni. Hned rok po Konstantinově příchodu k moci vyvolal proti němu vzpuru proslulý vojenský velitel Georgios Maniakes, který byl intrikami některých členů dvora bezdůvodně zbaven velení. Mnohem nebezpečnější byla vojenská vzpoura, do jejíhož čela se roku 1047 postavil Leon Tornikios, po matce císařův bratranec. S mohutným vojskem oblehl dokonce Konstantinopol a jen jeho těžko vysvětlitelná váhavost způsobila, že město – tehdy téměř bez vojenské posádky – nedobyl.

Říše se zdála být bezpečnou. Vojenské oddíly vyslané na území dnešního Srbska utrpěly sice porážku a kníže Zety si dokázal uhájit svou nezávislost, ale útok ruských lodic vyslaných proti Konstantinopoli roku 1043 kyjevským knížetem Jaroslavem Moudrým zcela ztroskotal podobně jako výprava knížete Igora o jedno století dříve. Na dunajské hranici se opakovaly hrozivé nájezdy různých nomádských kmenů – Kumánů, Uzů a především Pečeněhů, jimž se dokonce podařilo usadit se trvale na území říše na jih od Dunaje; v jižní Itálii zesiloval nápor Normanů na byzantské državy a roku 1048 poprvé podnikli výpad

do Malé Asie do té doby ještě zcela neznámí seldžučtí Turkové. V hlavním městě však těmto událostem nepřikládali zvláštní důležitost a jejich řešení bylo přenecháno místním velitelům.

Armádě a jejímu vyzbrojení a zásobování nebyla za Monomachovy vlády věnována ani zdaleka tak velká péče jako za Basileia II. Celá struktura byzantské armády prodělávala v 11. století podstatnou změnu. Postupně mizely vojenské statky a s nimi povinnost stavět na základě jejich držení vojáky. Z této povinnosti se bylo možno jednak vykoupit, jednak byla nahrazována zvláštní daní zvanou *strateia*, která pak sloužila k udržování plně profesionálních vojáků. Tematové vojsko zcela zmizelo; vojenské oddíly rekrutované z provincií měly už vesměs charakter *tagmat*, tj. oddílů plně udržovaných ze státních zdrojů, jichž bylo možno použít kdekoliv. Vedle nich však v byzantském vojsku hrály stále větší roli oddíly námezdních vojáků, sloužících jen za žold, ať už to byli Armény, Normani, ruští Varjagové či jiní. Vedlo to i k hluboké proměně mentality a motivace takového vojska, protože už nešlo o bojovníky přesvědčené o smyslu svého boje za křesťanskou říši a spoléhající na ochranu Matky boží a svých svatých vojenských patronů, ale většinou o profesionály motivované jen ekonomickými zájmy.

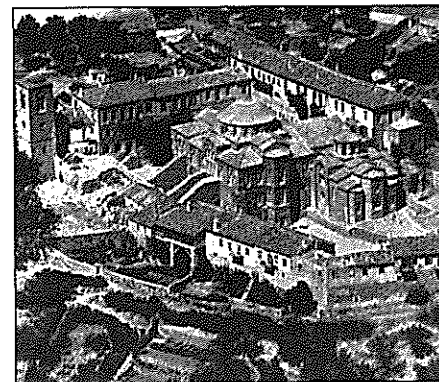
Vydržování této armády stejně jako plýtvání na císařském dvoře vyžadovalo ovšem velké finanční prostředky. Udělování rozsáhlých *immunit* (osvobození od povinnosti platit daně), udělované hojně různým vysokým hodnostářům, vzrůstající samostatnost různých mocných statkářských aristokratů apod. vedly však naopak k tomu, že výše státních příjmů z vybíraných daní povážlivě klesala. V 11. století se tak setkáváme s tím, že obsah zlata v *nomismatech*, od jejich zavedení Konstantinem Velikým až do této doby zcela stabilní, byl postupně snižován a to bylo do plné váhy mince nahrazováno stříbrem. Tato „devalvace“ zlaté měny však očividně nebyla známkou hospodářského úpadku, ale spíše důsledkem prudkého růstu počtu peněžních transakcí, který si vyžadoval rozmnožení počtu zlatých mincí v oběhu. Protože se celkové zásoby zlata na území byzantské říše nijak nezvětšily, bylo to nutno zajistit přimíšením stříbra do zlaté mince.

Od konce 10. století prudce vzrůstalo také množství ražených bronzových mincí daných do oběhu. I to se zdá být dokladem zvýšené ekonomické aktivity byzantských měst spojené s rozvojem obchodu. Šlo především o menší provinciální města, kde se očividně začínala rozvíjet řemeslná výroba. A zatímco množství bronzových mincí je dokladem živého místního drobného obchodování, zlaté mince byly používány především v dálkovém obchodu s luxusním zbožím, na němž se ve stále větší míře začínali podílet obchodníci z italských měst, především z Benátek a Amalfi a později i Janova.

Konstantin Monomachos měl na dobrých stycích se západním císařstvím velký zájem, protože usiloval o vytvoření protinormanské aliance; chtěl proto udržovat i dobré vztahy s římským papežem, jehož panství bylo Normany rovněž ohrožováno. A přesto právě na sklonku jeho vlády došlo k události, která značně poškodila vztahy mezi východní a západní církví a která je často vydávána, byť ne zcela oprávněně, za jejich definitivní roztržku: k tzv. Kerullariovu schizmatu roku 1054.

Vztahy obou církví byly už od začátku 11. století dosti napjaté; jména římských papežů nebyla zaznamenávána do konstantinopolských diptychů, tj. do sezna-

mu jmen osob čtených při liturgii. Staré sporné otázky v dogmatu, liturgii či církevní praxi se stávaly předmětem stále vypjatější diskuse, zejména když římský stolec, který byl tehdy zcela oddán reformním snahám v západní církvi, obnovil a stále silněji uplatňoval své nároky na jihoitalské oblasti tvořící byzantské provincie. Naproti tomu dal patriarcha Michael Kerullarios v Konstantinopoli uzavřít všechny kostely latinského ritu, které tam byly vybudovány pro severské příslušníky císařské gardy, pro italské kupce a pro západní návštěvníky vůbec.

Klášter Hosios Lukas v Boiótii

Ani císař ani papež, který tehdy dlel „v čestném zajetí“ Normanů, neměli na těchto sporech zájem. Roku 1054 poslal papež Lev IX. do Konstantinopole poselstvo, jež mělo vzájemné rozpory urovnat. Ovšem jeho přední představitel, kardinál Humbert de Silva Candida, byl muž stejně sebevědomý, ctižádostivý a neústupný jako patriarcha Kerullarios. Mezi latinskou delegací a patriarchovými teology došlo k ostrým sporům, které vyvrcholily tím, že 16. července 1054 papežský legát položil na oltář v chrámu Boží Moudrosti bullu, jíž byli Kerullarios a jeho stoupenci exkomunikováni z církve. O týden později pak synoda svolaná do Konstantinopole naopak vyhlásila exkomunikaci papežských legátů. Exkomunikace se sice týkaly jen několika jednotlivců, událost však značně zhoršila vzájemné vztahy obou církví, které se nepřestaly napadat.

Bezprostřední pohnutkou ke schizmatu byly konkrétní mocenské zájmy i čistě osobní prestiž a ambice jednajících osob, skutečně kořeny však spočívaly v rozdílné mentalitě a spiritualitě obou společností, již lze stopovat až od dob raného křesťanství. Zatímco východní církev byla spíše nakloněna dosti pružným kompromisům mezi tím, co uznávala za ideál, a tím, co pokládala za reálné a možné, a v zásadě uznávala přirozenou schopnost člověka zdokonalit sama sebe svou vlastní vůlí, na Západě převládala strohá doktrína o prvotním hříchu a boží milosti jako jediném prostředku spásy vycházející z učení svatého Augustina. Tento rozdílný přístup v západním nazírání na svět a místo člověka v něm byl základem rozporů v pojetí obou společností, v nichž pak sporné otázky jako dodatek *filioque* do *Vyznání víry* či spor o užívání kvašeného či nekvašeného chleba v liturgii měly jen zástupnou roli.

Spor s papežskými legáty Kerullariovu obrovskou popularitu mezi konstantinopolským lidem jen zvýšil. Jakkoliv chtěl císař dosáhnout smíru s papežským stolcem, musel se podvolit patriarchově vůli. Kerullariovo postavení v byzantské společnosti bylo vskutku ojedinělé. Psellos o něm dokonce napsal, že stál i nad císařem. Konstantin Monomachos ostatně tento spor dlouho nepřežil – zemřel 11. ledna 1055. Na císařském trůně zůstala jen Theodora (Konstantinova manželka Zoe zemřela už roku 1050) a její samovláda trvala jen o málo déle než jeden rok. Její smrtí koncem léta 1056 makedonská dynastie, za níž byzantská říše zaznamenala druhou dobu svého největšího rozmachu, vymřela.

Čtvrtstoletí vnitřního úpadku a porážek

Po Theodořině smrti se dostal na trůn vysoký státní úředník Michael VI. (1056–1057), nazývaný pro svůj vysoký věk Stařec anebo také *Stratiotikos*, protože jako *logothetes tu stratiotiku* měl na starosti finanční potřeby armády. O tu však ve skutečnosti vůbec nedbal. Byl příslušníkem nejvyšších úřednických kruhů v Konstantinopoli, jimž vděčil za své nastolení na trůn a jimž věnoval všechnu svou přízeň. Za jeho krátké vlády obrovsky narostl administrativní aparát říše. Vytvářel četné nové bohatě odměňované úřady, dvorským hodnostářům propůjčoval tituly a uděloval vysoké dary. Zato pro potřeby armády mu nezbyvalo vůbec nic. Rozpory mezi ním a nejvyššími vojenskými veliteli se vyhrotily o velikonočních 1057, kdy se k nim při veřejné audienci choval s krajní arogancí. To vyvolalo záhy jejich vzpouru, do jejíhož čela se postavil představitel jednoho z nejmocnějších maloasijských aristokratických rodů – Komnenů – Isakios. Kolem něj se seskupila téměř všechna maloasijská statkářská aristokracie a Michael VI. byl donucen abdikovat a odejít do kláštera.

Isakios I. Komnenos (1057–1059) začal okamžitě podnikat energická opatření, jejichž cílem bylo získat prostředky na obnovení a další výstavbu vojenských sil říše. Nařídil důsledné vymáhání daňových nedoplatků, dal provést novou evidenci daňových povinností a snažil se rozšířit pozemkové vlastnictví státu. Nařídil i konfiskaci pozemků, které ze státního majetku tak štedře rozdával Michael VI., a neváhal sáhnout i na donace poskytnuté církvi. To ovšem vyvolalo

nejenom silnou opozici vysokých úřednických kruhů, ale vedlo i k ostrému konfliktu se sebevědomým a mocichtivým patriarchou Kerullariem. Isakios se však před ním nesklonil jako o několik let dříve Konstantin Monomachos, ale dal patriarchu při vhodné příležitosti koncem roku 1078 zatknout a poslal ho do vyhnanství.

Protože se Kerullarios i nadále vzpíral císařově vůli a odmítl abdikovat, chtěl Isakios svolat církevní synodu, která by jej sesadila. Ovšem dříve než ji stačil uskutečnit, Kerullarios ve vyhnanství zemřel. To mu získalo v očích davu, u něhož byl tento patriarcha velmi populární, aureolu mučednictví a císařova oblíbenost naopak velmi poklesla. Nezvýšily ji ani jeho vojenské úspěchy proti Pečeněhům a Uhrům na Dunaji nebo při obraně východní hranice. Hlavní příčinou nezdaru jeho reforem byla však skutečnost, že je chtěl uskutečňovat s pomocí starého úřednického aparátu,

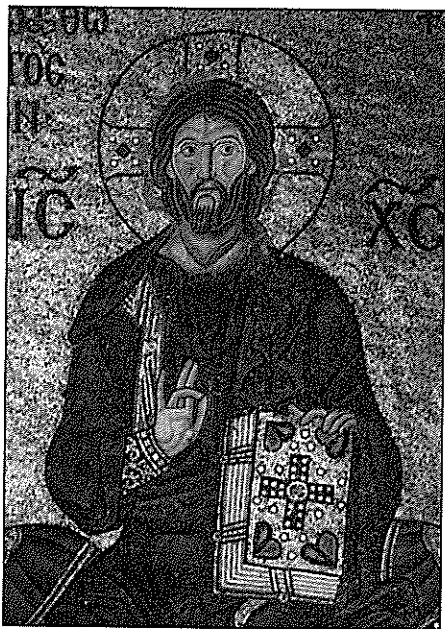
který značně těžil z předchozího režimu a jehož příslušníci se vůči novému císaři stavěli vesměs značně nepřátelsky. Bylo zřejmě vinou intrik zosnovaných s největší pravděpodobností Michaelem Psellem, že se Isakios, značně oslabený nemocí, rozhodl v prosinci 1059 abdikovat a vstoupil do kláštera Studios, kde za několik měsíců zemřel.

Po Isakiově abdikaci prosadila úřednická aristokracie za císaře opět svého člověka. Stal se jím první muž senátu, člen staré konstantinopolské rodiny Duků Konstantinos X. Dukas (1059–1067). Jeho přední starostí bylo zajistit finance říše, a to zejména zaváděním nových daní a prodejem úřadů. Ty však z velké části zase odčerpávaly štědré donace jak osobám světským, tak zejména církvi. Potřeby armády zanedbával a zajištění míru se snažil dosáhnout značnými poplatky a dary nebezpečným sousedům. Tento způsob se však ukázal být značně neúčinným. V jižní Itálii rozšiřoval vůdce Normanů Robert Guiscard oblast své moci na úkor byzantských držav. Na Balkáně hordy Pečeněhů a Uzů strašlivým způsobem plenily Makedonii, Thrákii i samotné Řecko a dostaly se až do nebezpečné blízkosti samotného Konstantinopole. Jenom zhoubná epidemie, která v krátké době zdecimovala jejich řady, zastavila nakonec útok. Nejnebezpečnější byl však nástup seldžuckých Turků.

Tento kočovný kmen se kolem roku 1000 posunul ze střední Asie do oblastí na východ od Kaspického moře, kde také přijal za své náboženství islám. Pod vedením Seldžukova vnuka Toghrul-beje se tito Turci postupně zmocnili rozsáhlých východních území včetně celé Persie a roku 1055 i samotného Bagdádu. Slabý abbásovský kalif nebyl schopen čelit jejich náporu. Jejich spor byl posléze roku 1059 vyřešen tak, že kalif zůstal jen nejvyšší duchovní hlavou islámu, zatímco Toghrul-bej se stal jako sultán nejvyšším vykonavatelem světské moci v celém islámském světě.

Jestliže už za Toghrul-beje seldžučtí Turci podnikali loupežné nájezdy do Malé Asie, pak za jeho nástupce Alp-Arslana nabyly jejich akce proti Byzanci systematického rázu. Jejich taktika spočívala ve využití oddílů lehké jízdy, schopné velmi rychlých manévrů, které dokázaly nečekaně zasáhnout, bleskurychle se stáhnout a zanedlouho útočit zase na jiném místě. Jejich nájezdy směřovaly stále více na západ. Roku 1067 Turci dobyli a vyplnili rodiště Basileia Velikého Kaisareiu v Kappadokii, 1068 útočili na Ikonion, 1069 na Amorion, roku 1070 na město Chonai.

Po smrti Konstantina X. převzala vládu jeho manželka Eudokia. Přestože patřila nejen svým manželstvím, ale i rodem (byla neteří zesnulého patriarchy Kerullaria) k byrokratické šlechtě hlavního města, rozhodla se pro sňatek s jedním z předních maloasijských pozemkových magnátů a současně vrchním velitelem byzantských vojenských sil Romanem Diogenem. Romanos IV. (1068–1071) byl schopný voják a docílil v boji s Turky řady úspěchů. Jeho pozice byla však značně oslabena vnitřní opozicí z řad nejvyšších státních úředníků, kteří proti němu neustále spřádali různé intriky. Problém svého druhu představovala sama armáda, jejíž velkou část tvořily nespolehlivé námezdní sbory složené z různých kočovných kmenů, Normanů ale i žoldnéřů západního původu, souhrnně nazývaných Frankové. Spoléhaje se na své předchozí úspěchy, rozhodl se císař, že jedním velkým tažením definitivně zlikviduje turecké nebezpečí. Alp-Arslan projevil ochotu k mírovému jednání, ale Romanos to odmítl.

Kristus. Výřez z mozaiky císařovny Zoe v chrámu Boží Moudrosti v Konstantinopoli (první polovina 11. století)

K rozhodné bitvě došlo 26. srpna 1071 u města Mantzikertu v jihovýchodní Arménii, na sever od jezera Van. Byzantinci v ní byli zdrcujícím způsobem poraženi. Zčásti to bylo vinou chybné strategie, která způsobila, že vojsko padlo do nastrožené léčky. Některé žoldnéřské oddíly, zejména Uzové etnicky blízcí Turkům, přešly na stranu Seldžuků. Nelze ovšem vyloučit ani zradu na byzantské straně. Některé oddíly na bojiště nedorazily a zadní voj, jemuž velel Andronikos Dukas, do boje vůbec nezasáhl a z bojiště uprchl spolu s franskými žoldněři.

Porážka Byzantinců byla naprostá. Sám císař byl v bitvě raněn a zajat. Alp-Arslan se k němu zachoval velkoryse; přijal jej se všemi náležitými poctami a nabídl mu mír za celkem výhodných podmínek. Úřednická šlechta v hlavním městě však viděla v porážce byzantského vojska příležitost, jak se dostat znovu k moci. Bez ohledu na propuštění Romana IV. Diogena z tureckého zajetí po podepsání mírové smlouvy byl v Konstantinopoli za nového císaře prohlášen syn zesnulého Konstantina X. Michael VII. Dukas (1071–1078). Mezi oběma stranami vypukla občanská válka, která skončila porážkou Romanových stoupců. On sám byl zajat, oslepen a záhy zemřel.

Alp-Arslan ovšem novou vládu neuznal. Využil zmatků a vnitřních bojů v říši a jeho hordy zaplavily Malou Asii. Celé vnitrozemí, jež kdysi bylo obilnicí říše a také rezervoárem ozbrojených sil, se dostalo do moci Turků. Pod byzantskou vládou zůstaly jen pobřežní oblasti, ale i zde – např. v rozsáhlé oblasti na jižním pobřeží Černého Moře anebo na jihovýchodě v Kilikii a severní Sýrii – vznikly, aspoň dočasně, samostatné státečky ovládané místními magnáty.

Pro ústřední vládu to mělo přímo katastrofální důsledky. Nejhorším z nich byl nedostatek obilí, který způsoboval hlad. Ceny potravin stouply přímo astronomicky. Eunuch Nikeforitzes, který za Michaelovy vlády fakticky řídil stát, se tomu snažil čelit pokusem zavést státní monopol na obchod s obilím, ovšem s nevelkým úspěchem, nemluvě o tom, že to byla skvělá příležitost k obrovskému osobnímu obohacení. Odpor vzbudil i jeho pokus pomoci státním financím sekularizací církevního majetku.

V celé říši byl neklid. Sílila separatistická hnutí, propukala drobná i větší místní povstání. Některé slovanské kmeny na Balkáně jich využily – s nemalou pomocí papeže Řehoře VII. – k prosazení své nezávislosti. Ten prohlásil roku 1076 chorvatského vládcu za krále z boží milosti a o rok později vsadil královskou korunu na hlavu i knížeti Zety. Roku 1077 propukly hned dvě velké vojenské vzpoury. Na Balkáně ji vedl generál Nikeforos Bryennios, v Malé Asii zase *dux* thematu Anatolikon Nikeforos Botaneiates, který si zajistil podporu Seldžuků. Podařilo se mu obsadit město Nikaiu a odtud potom vtáhl do Konstantinopole, kde se dal korunovat jako císař Nikeforos III. (1078–1081).

Tím ovšem klid ani zdaleka nenastal. Nejprve musel Botaneiates porazit svého soupeře Bryennia. Záhy mu ale vyvstali další soupeři, povstání stíhalo povstání a země trpěla a chudla. Klíčovou roli při potlačení těchto vzpour hrál Alexios, mladý schopný velitel z rodu Komnenů, synovec dřívějšího císaře Isakia I. Císaři se však zdál být příliš silnou a výraznou osobností a obával se, že by se mu mohl stát ze schopného pomocníka nebezpečným soupeřem. Pokusil se proto zbavit ho postupně všeho vlivu. Alexios však opustil se svými příbuznými a stoupcem Konstantinopol a shromáždil kolem sebe příslušníky četných

statkářských aristokratických rodin, zajistil si i podporu rodiny Duků, která stála v čele úřednické aristokracie, a se svým vojskem pak táhl ke Konstantinopoli. Na velikonoce roku 1081 vítězně vstoupil do jejích bran. Nebyla to jen obyčejná uzurpace, jakých Byzanc zažila v 11. století takové množství. Korunovací - Alexia I. Komnena císařem nastoupila na konstantinopolský trůn netoliko nová dynastie, ale začala i nová skvělá epocha dějin byzantské říše.

▼ DĚJINY ŘECKA

PAVEL HRADEČNÝ
RŮŽENA DOSTÁLOVÁ
VĚRA HROCHOVÁ
PAVEL OLIVA
VLADIMÍR VAVŘÍNEK

